

Research Paper

Phenomenology of audiences' perceptions of Tafaol to Hafez's Divan (Case study: Persian literature professors' and teachers)

Ali Najafi¹, Mohammad Paknahad^{2*}, Hossain Hassani³, Zahra Amini⁴

1. Assistant Professor, Persian Language and Literature, Farhangian University Hamadan, Iran.
2. Assistant Professor, Persian Language and Literature, Farhangian University Hamadan, Iran.
3. Assistant Professor, Department of Psychology and Educational Sciences, Yazd University, Yazd, Iran.
4. Master of Persian Language and Literature, Farhangian University, Hamadan, Iran.

<https://doi.org/10.22034/scart.2024.140739.1467>

Received: February 16, 2024

Accepted: November 27, 2024

Available Online: December 21, 2024

Keywords: Phenomenology, fortune teller, language of the unseen, Qur'an reciter, Tafaal, interpretation.

Abstract

Tafaal with Divan Hafez is a traditional culture of Iranians to know the fate that has been set for humans and creatures in the unseen world. The aim of the current research was to study the perception of professors and teachers of Persian language and literature from Tafaal to Divan Hafez. The research approach was qualitative and phenomenological. The field of research was professors and teachers of Persian language and literature. Sampling in a purposeful and criterion-oriented manner was preferred and continued until the theoretical saturation of the data, and finally 15 people participated in the research. The research strategy was semi-structured in-depth interview. The data were analyzed using the seven-step Clayseey method. Based on the findings of the research, 70 primary codes and 19 sub-themes (including: connection with the Qur'an, saints of God, exaltation, innate extraordinary talent, sanctification of a part to Hafez's Diwan, the place of filth among people, factors influencing the filth of Hafez's Divan, history Tafaal to Hafez's court, Hafez's belief in horoscopes, Tafaal to other divins, the role of Tafaal in the power of choice, the root of horoscopes, language and poetic art, coding and rich symbolism, excitement and hope, expression in poetry, attention to the moods and thoughts of the audience, The music of the words and listening to the words and paying special attention to the problems of different verbal and spiritual industries) were counted in the form of 5 main themes (including: Hafez's personality traits, the place of Hafez's Divan, the place of the relationship with Hafez, the specialties of Hafez's poetry, the form and form of Hafez's poetry) were classified. In general, Iqbal for Hafez is not exclusive to a special group, and understanding and understanding of Hafez's verses, especially for those who are natives of the Persian language and literature and teach it, is more meaningful and rich. Sometimes the interpretation and interpretation of the themes and talking about the meaning of Hafez's words from the perspective of experts, professors and teachers of this field deciphers deeper angles and more complex thoughts of Hafez's words.

Najafi, A., Paknahad, M., Hassani, H., Amini, Z (1403). Phenomenology of audiences' perceptions of Tafaal to Hafez's Divan (Case study: Persian literature professors' and teachers). *Sociology of Culture and Art*, 6 (4), 52- 69.

Corresponding author: Mohammad Paknahad

Address: Farhangian University, Hamadan, Iran.

Email: mpaknahad7@gmail.com

Extended Abstract

1- Introduction

From the point of view of the general concept, divination is to predict and prophesy the fate of man, which is an event that will happen, based on the signs that are considered occult matters. It's been a long time since the people of Iran, when they face difficulties or conflicts in their daily life, cling to Divan Hafez and say to themselves: "The 10th is coming "Undoubtedly, this long-standing habit of people raises this question to every dynamic mind, what is the secret in this treasure of secrets that people ask for the good or bad outcome of their work through pus? In times of joy and sorrow, worry and doubt, they go to Divan Hafez and seek their heart's desire from him and find peace. Iqbal to Hafez is not limited to a special group. From mystics and ordinary people, old and young, everyone gives devotion to him. His poems are considered as part of lyrical genres in the classification of literary genres. This type of literature expresses the inner wishes and desires of a person. Therefore, by reading Hafez's poems, people actually express their thoughts in the language of Hafez's poems, and this causes a positive improvement of their thoughts. The study of belief in fortune-telling and fortune-telling with his divan seems very important and necessary from the perspective of experimental phenomenology due to the combination of the tender soul of the Iranian people and its combination with the rich words of these poems. Due to the fact that Diwan Hafez is one of the most valuable works in literature and other fields, and the topic of fortune-telling and fortune-telling in the field of literature can be discussed and investigated, and Hafez's fortune-telling has many functions and effects in different layers and strata of society. It is important to study people's perceptions and perceptions of fortune-telling; Therefore, the current research aims to study the lived experiences of professors and teachers of Persian language and literature from Tafaal to Divan Hafez using the phenomenological method.

2- Methods

The method of this research was phenomenology. This method deals with the lived experiences of people in a subject. The

field of research was professors and teachers of Persian language and literature. Sampling in a purposeful and criterion-oriented manner was preferred and continued until the theoretical data saturation stage, and finally 15 people participated in the research. The criteria for entering the research were people who had both studied and had experience in the field of Tafaal with Diwan Hafez; The research strategy was semi-structured in-depth interview. Interviews with people were conducted in person and by phone. In order to achieve transferability, the development and rich description of the study data set was used during the data collection stage. Special procedures for coding and analyzing symbols, signs and other items were used in the data analysis stage, which helps to ensure transferability. In order to achieve credibility, the technique of obtaining detailed parallel information such as presenting and presenting data analysis and its results to experts (peer review technique) was used (Creswell and Miller, 2000: 127-127). Therefore, 3 professors examined the paradigm of axial coding and their opinions were used in the development of the model. The data were analyzed using the seven-step Claysey method.

3- Findings

Based on the findings of the research, 70 primary codes and 19 sub-themes (including: connection with the Qur'an, saints of God, exaltation, innate extraordinary talent, sanctification of a part to Hafez's Diwan, the place of filth among people, factors influencing the filth of Hafez's Divan, history Tafaal to Hafez's court, Hafez's belief in horoscopes, Tafaal to other divins, the role of Tafaal in the power of choice, the root of horoscopes, language and poetic art, coding and rich symbolism, excitement and hope, expression in poetry, attention to the moods and thoughts of the audience, The music of the words and listening to the words and paying special attention to the problems of different verbal and spiritual industries) were counted in the form of 5 main themes (including: Hafez's personality traits, the place of Hafez's Divan, the place of the relationship with Hafez, the specialties of Hafez's poetry , the form and form of Hafez's poetry) were classified. In general, Iqbal for

Najafi, A., Paknahad, M., Hassani, H., Amini, Z (1403). Phenomenology of audiences' perceptions of Tafaal to Hafez's Divan (Case study: Persian literature professors' and teachers). *Sociology of Culture and Art*, 6 (4), 52-

Phenomenology of audiences' perceptions of Tafaol to Hafez's Divan (Case study: Persian literature professors' and teachers)

Hafez is not exclusive to a special group, and understanding and understanding of Hafez's verses, especially for those who are natives of the Persian language and literature and teach it, is more meaningful and rich. Sometimes the interpretation and interpretation of the themes and talking about the meaning of Hafez's words from the perspective of experts, professors and teachers of this field deciphers deeper angles and more complex thoughts of Hafez's words.

4- Discussion & Conclusion

The choice and power of choice depends on the people who take the fortune. It's different for everyone; But it can be said that Hafez's poems are so compatible and close to the spirits of other people that everyone is affected by it and it may be effective in choosing people. Some believe that horoscopes are not without influence in the power of choice. Fortune-telling plays a role in the choice and power of choice of some people; Maybe not intentionally; But it is not ineffective in choosing the path. Some people also believe that no sane person should base his life on

fortune telling. According to the findings of the research, among the features of Divan Hafez that have made it more popular are: imagery and creating atmosphere, excitement and motivation, use of innovative themes, sweet language, eloquent tone and expression, melodious and rhythmic verses, The application of Iham is combined with mysticism and knowledge.

5- Funding

The costs of this study were covered by the authors of the article.

6- Authors' Contributions

This article was written with the participation of four authors.

7- Conflict of Interests

According to the authors of this article there was no conflict of interest.

پدیدارشناسی ادراک مخاطبان از تفاعل به دیوان حافظ (مطالعه موردی: استادان و دبیران ادبیات فارسی)

علی نجفی^۱، محمد پاک‌نهاد^{۲*}، حسین حسینی^۳، زهرا امینی^۴

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، همدان، ایران
۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، همدان، ایران
۳. استادیار دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه یزد، یزد، ایران
۴. کارشناسی‌ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، همدان، ایران

<https://doi.org/10.22034/scart.2024.140739.1467>

چکیده

تفاعل با دیوان حافظ یک فرهنگ سنتی ایرانیان برای آگاهی از سرنوشتی است که در عالم غیب برای آدمیان و موجودات هستی رقم زده شده است. هدف پژوهش حاضر، مطالعه ادراک استادان و دبیران زبان و ادبیات فارسی از تفاعل به دیوان حافظ بود. رویکرد پژوهش، کیفی و روش پدیدارشناسی بود. میدان پژوهش، استادان و دبیران زبان و ادبیات فارسی بودند. نمونه‌گیری به شیوه هدفمند و ملاک‌محور است و تا اشباع نظری داده‌ها ادامه یافت و در نهایت ۱۵ نفر در پژوهش مشارکت داشتند. راهبرد پژوهش مصاحبه عمیق نیمه‌ساختاریافته بود. داده‌ها به روش هفت‌مرحله‌ای کلایزی تجزیه و تحلیل شدند. بر اساس یافته‌های پژوهش ۷۰ کد اولیه و ۱۹ مضمون فرعی (شامل: ارتباط با قرآن، اولیای خدا، علو مرتبه، استعداد خارق‌العاده فطری، تقدس بخشی به دیوان حافظ، جایگاه تفاعل بین مردم، عوامل مؤثر در تفاعل به دیوان حافظ، تاریخچه تفاعل به دیوان حافظ، اعتقاد حافظ به فال، تفاعل به دواوبین دیگر، نقش تفاعل در قدرت انتخاب، ریشه فال، زبان و هنر شعری، رمزپردازی و سمبولیسم غنی، شورآفرینی و امیدبخشی، رسایی بیان در شعر، توجه به روحیات و افکار مخاطب، موسیقی الفاظ و گوش‌نوازی کلمات و توجه خاص به ایراد صنعت‌های مختلف لفظی و معنوی) احصا شد که در قالب ۵ مضمون اصلی (شامل: ویژگی‌های شخصیتی حافظ، جایگاه دیوان حافظ، جایگاه تفاعل با حافظ، اختصاصات شعر حافظ، فرم و صورت شعر حافظ) طبقه‌بندی شدند. در مجموع، اقبال به حافظ به گروهی ویژه منحصر نیست و فهم ابیات حافظ به ویژه برای آنان که از اهالی زبان و ادب فارسی هستند و به تدریس و آموزش آن می‌پردازند، پرمحتواتر و غنی‌تر جلوه می‌نماید. گاهی تفسیر و تأویل مضامین و سخن گفتن از فحوای کلام حافظ از منظرگاه استادان و معلمان این رشته زوایای عمیق‌تر و اندیشه‌هایی پیچیده‌تر از کلام حافظ را رمزگشایی می‌کند.

تاریخ دریافت: ۲۷ بهمن ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش: ۷ آذر ۱۴۰۳

شماره صفحات: ۱ دی ۱۴۰۳

واژه‌های کلیدی:

پدیدارشناسی، فال حافظ، حافظ قرآن، تفاعل.

استناد: نجفی، علی؛ پاک‌نهاد، محمد؛ حسینی، حسین و امینی، زهرا (۱۴۰۳). پدیدارشناسی ادراک مخاطبان از تفاعل به دیوان حافظ (مطالعه موردی: استادان و دبیران زبان و ادبیات فارسی). *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴)، ۵۲-۶۹.

* نویسنده مسئول: محمد پاک‌نهاد

نشانی: دانشگاه فرهنگیان، همدان، ایران.

پست الکترونیکی: mpaknahad7@gmail.com

۱- مقدمه و بیان مسئله

درباره اشعار حافظ هر شخصی بنا به فرهنگ و افکار خود، ممکن است برداشت‌ها و تفسیرهایی از ظن و گمان خود داشته باشد. میدان احتمالات شعر حافظ وسیع‌تر از دیگر شاعران است؛ به همین جهت، با اشعار هیچ شاعر دیگری فال نمی‌گیرند. شعر حافظ میدان خلق احتمالات فراوان است و هر کس برداشتی باز از شعر او دارد. این موهبتی است که تقدیر و تاریخ به حافظ عطا کرده است. «کسی نمی‌تواند بگوید یک بیت فقط برای فلان منظور است، بلکه این یکی از احتمالات است. حافظ، به عنوان یک هنرمند در بالاترین ساخت هنری قرار دارد. بالاترین حد صدق عاطفی را در تاریخ هنر و ادب ما دارد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۷). آگاهی از سرنوشت و آینده مبهم و همت‌گماشتن و توجه به دانستن فرجام کارها، از خصوصیات روحی نوعی بشر و خواسته همیشگی او بوده است و برای تحقق این خواسته به وسایل مختلف متوسل شده و راه‌های گوناگونی پیموده است. از جمله این راه‌ها تفاعل و تطبیق است. تفاعل و طالع‌بینی درچه‌هایی به سوی عالم غیب هستند که از طریق استعانت به آن‌ها می‌توان به دانشی دست‌یافت که حصولی نیست، بلکه نوعی اشراق و گام گذاشتن در عالم غیب است. تفاعل زاییده امید، و تطبیق نتیجه یأس و ناامیدی است و به همین دلیل تطبیق در فرهنگ اسلامی مطرود است. روش‌های پیش‌بینی سرنوشت و واقعه‌هایی که برای انسان در آینده روی خواهند داد و آگاهی یافتن از امور پوشیده و پنهان، از دیرباز در میان مردم همه جوامع انسانی رواج داشته است. تفاعل یا فال زدن یکی از این روش‌ها در جهان بوده است. مردم با چنگ‌زدن به تفاعل از فشار نگرانی‌ها، دلواپسی‌ها و دلهره‌های خود می‌کاسته‌اند و زمینه تردید در اقدام به انجام دادن امور خیر و شر را از میانه برمی‌داشته و روح خود را آرامش می‌بخشیده‌اند. پیشینه تفاعل به اعصار کهن باز می‌گردد که مردم سرزمین‌های باستانی با روش‌های جادویی گوناگون و روی آوردن به جادوگران و پیشگویان، یا به شاعران و اشعار آنان و توسل به کتاب‌های مقدس فال می‌گرفتند. برخی رواج فال‌های گوناگون مانند کف‌بینی و مانند آن‌ها را از آثار بازمانده از آیین شمنی دانسته‌اند که در همه جا و به‌ویژه در مشرق‌زمین رواج داشته است و به راهنمایی کاهنان و ساحران و شمنان انجام می‌شد (زرین‌کوب، ۱۳۹۵: ۵۴۸).

ادبیات غنی فارسی از تأثیر این اعتقاد مردمی برکنار نیست. در متون مختلف منثور و منظوم، جای‌جای از این مسئله و انواع آن سخن گفته شده است. انسان همواره در پی یافتن چاره‌ای برای زندگی بهتر است، پس برای دستیابی به این خواسته منطقی می‌خواهد آینده‌اش را بشناسد و آن را به نفع خود تغییر دهد. انسان طالب خیر و دافع شر خویش است و برای آنکه در این جلب و دفع خطا و اشتباهی نکند، می‌کوشد تا آنچه را با زندگی‌اش تماس دارد به‌درستی بشناسد و نیک و بد آن را از نظر سود و زیان خود تشخیص دهد و بر علل و اسباب دور و نزدیک هر امر و نتیجه نیک یا بد که بر آن مترتب است، به‌خوبی آگاه شود تا آنچه به زیان و شر خود می‌یابد دفع کند (وجدانی، ۱۳۹۲: ۲۳۴). غزلیات حافظ که الهام گرفته از قرآن است، آثار بسیاری بر خوانندگان‌اش دارد. اغلب اشعار وی بر مثبت‌اندیشی تأکید دارد و به همین دلیل مردم ایران به هنگام مواجهه با دشواری‌های ذهنی به اشعار وی تمسک می‌جویند و مراد دل خود از دیوان وی می‌طلبند.

تفاعل، یکی از راه‌هایی است که به گمان برخی، راهیابی به دنیای مبهم آینده را میسر می‌کند؛ به‌عبارت‌دیگر، فال درچه‌ای است که دست‌پندار انسان را به سوی غیب گشوده است. تعریفی دیگر از فال چنین است: پیش‌بینی نیک و بد احوال و سود و زیان اعمال است از راه شنیدن سخن و یا آوازی و یا از دیدن حرکت و یا هیئت یا از گشودن و خواندن کتابی و یا از ملاحظه نقوش و نقاط اوراق (وجدانی، همان: ۱۰)؛ بنابراین، از جهت مفهوم کلی، فال عبارت است از آنکه سرنوشت انسان را که واقعه‌ای روی دادنی است از روی نشانه‌هایی که آن‌ها را امور غیبی می‌شمارند، پیش‌بینی و پیشگویی کند (زرین‌کوب، ۱۳۹۵: ۲۵۶). دیر زمانی است که مردم ایران، به هنگام مواجهه با دشواری‌ها و یا موقع روبه‌رو شدن با تعارضات در زندگی روزمره خود به دیوان حافظ تمسک می‌جویند و با خود می‌گویند: «زده‌ام فالی و فریاردسی می‌آید.» بی‌گمان این عادت دیرینه مردم، این سؤال را به هر ذهن پویایی می‌افکند که چه رازی در این گنجینه اسرار وجود دارد که مردم، عاقبت نیک یا بد کار خود را از طریق تفاعل به آن می‌طلبند؟ آن‌ها در مواقع شادی و اندوه، نگرانی و تردید به سراغ دیوان حافظ می‌روند و مراد دل خود را از او می‌جویند و آرام می‌گیرند. اقبال به حافظ به گروهی ویژه منحصر نیست. از عارف و عامی و پیر و جوان همه به او ارادت می‌ورزند. اشعار وی در تقسیم‌بندی انواع ادبی جزء ژانرهای غنایی محسوب می‌گردد. این نوع از انواع ادبی به بیان خواسته‌ها و تمایلات درونی آدمی می‌پردازد. از این رو با خواندن اشعار حافظ در حقیقت افراد افکار خود را به زبان اشعار حافظ بیان می‌دارند و همین باعث بهبود نجفی، علی؛ پاک‌نهاد، محمد؛ حسینی، حسین و امینی، زهرا (۱۴۰۳). پدیدارشناسی ادراک مخاطبان از تفاعل به دیوان حافظ (مطالعه موردی: استادان و دبیران زبان و ادبیات فارسی). جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۶ (۴)، ۵۲-۶۹.

مثبت افکار آن‌ها می‌گردد. مطالعه باور به فال و تفاعل با دیوان وی به دلیل آمیزش روح لطیف مردم ایران و امتزاج آن با سخنان پرمحتوای این اشعار از رویکرد پدیدارشناسی تجربی بسیار پراهمیت و ضروری به نظر می‌رسد. به دلیل آن که دیوان حافظ یکی از بارزترین آثار در ادبیات و سایر حوزه‌ها است و مبحث فال و فال‌خوانی در حوزه ادبیات قابل طرح و بررسی است و فال حافظ در لایه‌ها و اقشار مختلف جامعه دارای کارکردها و تأثیرات فراوانی است، مطالعه ادراکات و برداشت‌های افراد از فال و تفاعل اهمیت دارد؛ به‌ویژه ادراکات و برداشت‌ها و نوع نگاهی که استادان و معلمان رشته زبان و ادبیات فارسی به مفهوم تفاعل و اشعار حافظ دارند، افرادی که صاحب اندیشه‌اند و پیرامون این اشعار و ابیات تدریس و آموزش نیز دارند، طرز تلقی و فهم عمیق‌تر و جامع‌تری دارند، از این جهت در پژوهش حاضر فهم و ادراک این دسته از افراد جامعه مورد واکاوی قرار گرفت؛ بنابراین پژوهش حاضر قصد دارد با روش پدیدارشناسانه به مطالعه تجارب زیسته استادان و دبیران زبان و ادبیات فارسی از تفاعل به دیوان حافظ بپردازد.

۲- پیشینه پژوهش

۲-۱: پیشینه تجربی

مطابق با نتایج پژوهش کیانی (۱۳۹۹)، با عنوان «زمینه‌های روان‌شناختی تفاعل به اشعار حافظ» از دیدگاه روان‌شناختی، تفاعل به اشعار حافظ باعث امیدواری و مسرت است. همچنین مثبت‌اندیشی حافظ اثری مطلوب بر فال‌گیرنده دارد. وقتی فردی از دیوان حافظ فال می‌گیرد، در واقع تمنیات درونی خود را به زبان اشعار او بیان می‌کند و همین بر گرایش به تفاعل به دیوان حافظ می‌افزاید. کشاورز بیضایی (۱۳۹۹)، در پژوهشی با عنوان «عوامل تفاعل طبقه حاکم با دیوان حافظ شیرازی و کارکردهای آن (باتکیه بر متون تاریخ‌نگاری قرن ۹-۱۰۴۰ق)»، نشان می‌دهد که تفاعل با دیوان حافظ، چونان دریچه‌ای گشوده به عالم غیب از جانب طبقه حاکم، بنا به دلایلی، نظیر باور به لسان‌الغیب بودن خواجه شیراز، تقدس، تأویل‌پذیری و ابهام مناسب اشعار وی، همچنین ادب‌دوستی و رویکرد ذوقی حاکمان و دیوانیان، متداول و مرسوم بوده و کارکردهای مختلفی از جمله: پیش‌بینی و آگاهی از امور فعلی و پیش‌رو، تأثیر روانی و کنشگری در برخی رویدادهای تاریخی و درعین حال نقش تفننی و سرگرمی داشته است. در این میان، وجه روانی و کنشگری تفاعل با دیوان حافظ، یکی از شگفت‌انگیزترین کارکردهای آن در رویدادهای تاریخی است. طلوعی وان سلفی (۱۳۹۷)، در پژوهشی با عنوان «نگاهی به فال حافظ»، پس از اشاره به معنای لغوی و اصطلاحی فال، انواع فال‌های مشهور و بعد فال حافظ، شیوه درست فال‌گیری با دیوان حافظ ذکر می‌شود و در نهایت، به این موضوع پرداخته می‌شود که چرا وقتی فال حافظ می‌گیریم، گویی حافظ به حاجت ما پاسخ داده است.

پاک‌نهاد (۱۳۹۷)، در پژوهشی با عنوان «خبررسانی از آینده در شاهنامه بر پایه فال و تفاعل»، نشان می‌دهد که «شاهنامه فردوسی از دو جهان واقعیت و فراواقعیت نقش پذیرفته است؛ جهان واقعیت، جهان تدبیر است و جهان فراواقعیت، جهان تقدیر. آنچه که حاکمیت خود را در تمامی داستان‌های شاهنامه حفظ و تثبیت نموده همین جهان تقدیر می‌باشد که فراواقعیتی به نام پیشگویی از این زاده شده است. در شاهنامه مجموعه‌ای دست بر دست هم نهاده‌اند تا از آینده خبر دهند: اخترشناسان، موبدان، شاهان و شاهزادگان، سروش، سیمرغ، هوم‌عابد، راهبان و حتی مردگان، صداهای غیبی و سایر خارق‌العاده‌ها مثل درخت گویا، جام گیتی‌نما و روندهایی مثل فال و رؤیا از این حیث قابل مطالعه‌اند. به هر حال در این مقاله به پیشگویی و خبررسانی در سایر حماسه‌های جهان، فال و تفاعل، فال در شاهنامه، فال‌های شاهنامه و همه مصداق‌های مربوط به آن پرداخته می‌شود». پورموسوی (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان «تدوین و تحلیل اشارات مربوط به فال و فالگیری در متون برجسته نظم فارسی تا قرن هشتم»، نخست، به تبیین و تشریح فال و مشتقات آن، چون: «پیشگویی»، «طالع»، «تطییر» و «استخاره» از لحاظ لغوی و مفهومی پرداخته است. سپس با بررسی اندیشه شاعران در ادبیات منظوم فارسی به این نتیجه رسیده است که باوجود همه اختلافات میان منکران و معتقدان این اندیشه، شاعران فرهیخته‌ای، چون: رودکی، فردوسی، خاقانی، نظامی، مولانا، سعدی و حافظ، از جمله افرادی هستند که به فال و پیشگویی معتقد بوده‌اند. محمودی و همکاران (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان «فال حافظ و کارکردهای اجتماعی آن»، نشان می‌دهد که تفاعل به دیوان حافظ به مثابه نمونه‌ای از عوامل فرهنگی، اجتماعی مؤثر در تنظیم و تعامل روانی-اجتماعی انسان‌ها در تأمین سلامت روانی افراد جامعه مؤثر است.

نجفی، علی؛ پاک‌نهاد، محمد؛ حسینی، حسین و امینی، زهرا (۱۴۰۳). پدیدارشناسی ادراک مخاطبان از تفاعل به دیوان حافظ (مطالعه موردی: استادان و دبیران زبان و ادبیات فارسی). *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴)، ۵۲-۶۹.

نظیری کیوی (۱۳۹۵)، در پژوهشی با عنوان «راز تَفأل به اشعار حافظ از دیدگاه روان‌شناختی» نشان می‌دهد که از دیدگاه روان‌شناختی تَفأل به اشعار حافظ باعث امیدواری و مسرت است همچنین مثبت‌اندیشی حافظ اثری مطلوب بر فال‌گیرنده دارد. وقتی فردی از دیوان حافظ فال می‌گیرد، درواقع تمنیات درونی خود را به زبان اشعار حافظ بیان می‌کند و همین به‌زعم دیدگاه روان‌تحلیل‌گری خاصیت روان‌پالایی دارد و گرایش به تَفأل را به دیوان حافظ بیشتر می‌کند. علیشاکرگانی (۱۳۹۴)، در پژوهشی با عنوان «بررسی ریشه‌های تاریخی و فرهنگی فال حافظ»، نشان می‌دهد که علت درست درآمدن فال‌ها کاملاً اتفاقی است و حافظ هم انسانی عادی بوده که از پس مشکلات روزمره زندگی‌اش هم برنمی‌آمده است؛ اما او در دیوان خود کوشیده تا نور امید را در دل‌ها روشن سازد و ابیات امیدبخش در دیوانش فراوان یافت می‌شود. وی سعی کرده تا مشکلات و گرفتاری‌های زندگی را ناچیز شمارد و به انسان‌ها نوید آینده‌ای خوش را بدهد.

۲-۲: ملاحظات نظری

زندگی در این دنیای پر رمز و راز، هیچگاه نتوانسته از پندارهای آدمیان برکنار باشد و آدمیان نیز که توجه به حیات و گرایش به جاودانگی از امیال فطری آنان است، نتوانسته‌اند آن را به دیده «هر چه آمد خوش آمد»، بنگرند. از ابتدای آفرینش تا به حال، این نشانه‌ها و رموزها که توجه آدمیان را به خود جلب نموده‌اند سری به‌سوی گسترش و رویی به‌سوی فراوانی دارند و اینگونه نگرش بشر را به‌خصوص زمانی که نگرانی از آینده بیشتر است، تحت‌الشعاع قرار داده‌اند. این طیف نگرش‌ها منحصر به مرسومات فال و تَفأل؛ چون پرواز... و ... نیست بلکه هر حرکت و جنبشی از این حیث، در خور تأمل است. این همه چیزی جز انتظار داشتن لحظات و اوقاتی خوش و نکو نمی‌باشد. به همین علت است که قبل از هر اقدامی، به دامان رموزی ناشناخته پناه برده که در دیروز و امروز از آن به فال و تَفأل و تطیر و از این قبیل الفاظ تعبیر می‌نمایند؛ از دوران‌های «مازهای راز» اسطوره‌ها تا امروز -که عصر تحقیقات و فناوری است- گریزی از این نداشته و علاوه بر آن خود را حتی بی‌نیاز نمی‌دیده‌اند.

برای فال، در فرهنگ‌ها و لغت‌نامه‌ها معانی گوناگونی ثبت نموده‌اند؛ پیش‌بینی، عاقبت‌گویی، شگون، طالع، بخت، به زبان یا به دل نیک آوردن، پیش‌بینی خوشبینانه، فرخی و ... از جمله معانی و اصطلاحاتی می‌باشد که برای این تعبیر برشمرده‌اند. در این رابطه علمی به وجود آمده است که به بحث و بررسی این امور می‌پردازد. مؤلف کشف‌الظنون درباره‌ی این گونه علوم این گونه یاد می‌نماید: «علمی است که بوسیله‌ی آن برخی از حوادث آینده دانسته می‌شود و این کار بوسیله‌ی تعبیر کلام مسموع یا گشودن قرآن یا کتب بزرگان مثل دیوان حافظ و مثنوی و نظایر آن که به تَفأل شهرت دارند انجام می‌پذیرد» (نقل از دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل فال). در ادامه می‌گوید: «برخی از علمای دین تَفأل با قرآن را مجاز شمرده و به گفته‌ی بعضی از صحابه استناد جسته‌اند که محمد (ص) تَفأل را دوست می‌داشت و از تطییر منع می‌فرمود.» (همان) احادیثی مثل «تَفألوا بالخیر تجدوه: فال نیکو زیند تا نیکتان پیش آید» (همان) یا «یحب الفال الحسن و یکره الطیره (فال نیکو را دوست می‌داشت و از تطییر منع می‌فرمود» (خرمشاهی، ۱۳۷۳: ج ۱: ۳۳۳) در تأیید سخن مزبور می‌باشد. نمونه‌های فراوانی را در متون و امثال و حکم فارسی می‌توان در این رابطه به عنوان شاهد ذکر نمود.

در زبان عربی، فال به صورت فأل (جمع آن: فؤول) به کار می‌رود و در وضع اولیه، مراد از آن مطلق فال زدن، چه نیک و چه بد می‌باشد؛ ولی در عرف بیشتر به فال نیک اطلاق می‌شود که ضد آن طیره یا تطییر می‌باشد. تطییر را در لغت به آواز یا پرواز پرندگان شوم؛ نظیر کلاغ یا جغد تلقی نموده‌اند. باید اشاره نمود این کلمه در قرآن مجید نیز به کار رفته است (همان). «در فرهنگ فارسی چندان نشانی از اصطلاح تطییر نیست بلکه هرچه هست چه خوب یا بد همه آنها فال نامیده می‌شود» (همان: ۳۳۴) پس در فارسی، فال همه اتفاقات نیک یا بد را در بر می‌گیرد. با وجود این «دایرة استعمال کلمه فال هم در عربی و هم در فارسی وسیعتر و شمولش عام‌تر است، زیرا فال خوب و فال بد گفته می‌شود اما تطییر همان شگون بد زدن است» (سمیعی، ۱۳۶۱: ۳۰۱). در ادب فارسی برخورد نمودن با افراد زشت‌رو یا دیدار جغد و آواز ناهنگام خروس از این موارد می‌باشد یا نحوست غراب یا کلاغ سیاه که اعراب آن را به فال بد می‌گرفتند، ایرانیان آن را به فال نیک می‌گیرند. اگر به مطالبی که ارائه شد توجه نماییم متوجه می‌شویم که پرندگان در روند فال و تَفأل جلوه‌ای پررنگ دارند، چنانکه واژگانی مثل مُروا، مُرغوا، و تطییر همگی نشانی از مرغان را با خود دارند. «ایرانیان به فال نیک، مُروا و به فال بد، مُرغوا می‌گفتند. مرغوا از نظر مفهوم و مصداق درست برابر با کلمه

نجفی، علی؛ پاک‌نهاد، محمد؛ حسینی، حسین و امینی، زهرا (۱۴۰۳). پدیدارشناسی ادراک مخاطبان از تَفأل به دیوان حافظ (مطالعه موردی: استادان و دبیران زبان و ادبیات فارسی). جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۶ (۴)، ۵۲-۶۹.

تطیر عربی است و همانطور که تطیر از طیر گرفته شده، مرغوا نیز از مرغ گرفته شده است» (خرمشاهی، همان: ۳۳۳). امید و بیم نسبت به آینده و همچنین حس کنجکاوی آدمیان، پای کتابها و دواوین شعری را هم به این گستره باز نمود. اینگونه است که نخست دیوان سنایی و مثنوی مولانا مورد توجه قرار گرفت و با ظهور دیوان حافظ از توجه به آثار مزبور کاسته شد. حافظی که به خاطر این که حرف های دل مراجعان را با زبان خود با آنان نجوا می کرد به لسان الغیب شهرت یافت. شاید «حافظ کوشیده است دردها و رنج های زندگی را ناچیز شمارد و آدمیان را امیدوار سازد که آینده خوشی را در پیش دارند» (سمیعی، همان: ۳۱۹). با توجه به این که غزلیات حافظ در فرهنگ ادب پارسی جایگاهی انکارناپذیر دارد و عرصه پژوهش های صورت گرفته در این ساحت، سابقه های بسیار طولانی بر سازنده این حقیقت مناقشه ناپذیر است که اشعار وی فی نفسه دارای کیفیات و ویژگی هایی اند که قابلیت خوانش های متعدد و امکان کاویدن از ابعاد و جوانب مختلف را ممکن می سازد (زرین کوب، همان: ۲۵۸). نام حافظ و فال به نوعی با هم عجین شده و به معنای پیش بینی خیر و شر سرنوشت با بهره گیری از دیوان حافظ و تفاعل بدان است.

حافظ همواره در جای جای دیوان خود توجهش را به فال و اکراهش را نسبت به تطیر ابراز داشته است هر چند که اقدام و احجام از نگاهی دو روی سکه هستند اما حافظ هرگز اقبالی به احجام نشان نداده و با سکون و باز ایستادن میانه ای ندارد. بنابراین حافظ از تطیر سخنی نمی گوید و همواره از فال و تفاعل سخن می گوید که لازمه اش اقدام است؛ یعنی حرکت و شور و شوق (دادبه، ۱۳۹۱: ۵۲۶). و این مژده را سر می دهد که «روز هجران و شب فرقت یار آخر شد/ زدم این فال و گذشت اختر و کار آخر شد» (همان: ۱۸۴). خلاصه روش های متنوعی که در تفاعل با دیوان حافظ به چشم می خورد و تهیه جداولی گوناگون برای تفاعل با دیوان خواجه، همه دلیل توجه مردم عامه و حتی فضلا به این دیوان برای فال بوده است. «این تلاش برای رسیدن به آرامش در روانشناسی، مکانیزم روان ناخودآگاه نامیده می شود که در بحث مکانیزم های دفاعی مطرح شده است» (حسینی، ۱۳۸۲: ۱۸). فال از جمله موضوعاتی است که هم به شیوه علمی و تجربی و هم به شیوه فراتجربی و متافیزیکی قابل بررسی است.

الف. دیدگاه متافیزیکی: متافیزیک دانش حقیقت جویی است که اگر با ابزار عقل و روش استدلالی انجام پذیرد فلسفه، و اگر از راه دل صافی و روش زهد محقق شود؛ تصوف؛ و چنانچه با روش عشق صورت پذیرد عرفان نامیده می شود. در هر سه گونه متافیزیک ارتباط با عالم بالا و گونه ای الهام وجود دارد. اعتقاد به متافیزیک در هر معنا حل کننده معمای فال حافظ نیز هست؛ زیرا بر طبق این اعتقاد حافظ انسانی کامل است که کلام او آکنده از حقایق و غزلیاتش همه نازل منزله غیب است و زمانی که دردمندی با اعتقاد به این که حافظ انسانی والا و متصل به عالم غیب است از دیوانش فالی می گیرد و فی المثل این غزل «یوسف گم گشته باز آید به کنعان غم مخور...» (حافظ: ۲۷۳) و یا این غزل که «نسیم باد صبا دوشم آگهی آورد/ که روز محنت و غم رو به کوتاهی آورد» (همان: ۱۶۵) پیش روی چشمانش گشوده می گردد، سراپا شور و امید می شود و ایمان می آورد به این که خداوند پایان دردمندی او را از زبان حافظ بیان کرده است، چنین است که حافظ در طول هشت قرن به مردم کیمیای امید بخشیده که لازمه زندگی است (دادبه، ۱۳۹۴).

ب. دیدگاه علمی: از دیدگاه علمی - اثباتی نیز فال حافظ قابل توجیه و بررسی است که برای آن از دو مبنا بهره می گیریم: مبنای ادبی و مبنای روان شناختی (دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ذیل حافظ، فال حافظ). مبنای ادبی: ادبیات به طور عام و شعر به طور خاص دارای دو وجه است: وجه لفظی یا چگونه گفتن، وجه معنا یا چه گفتن. یک: وجه لفظی یا چگونه گفتن: در این وجه، بحث از مؤثر سخن گفتن و استفاده از صنایع ادبی و بلاغی است. برجسته ترین ویژگی یک شاعر شمول معنایی است. شاعری موفق تر است که سخن او وجوه مختلف معنایی را در برگیرد. چنین است که فی المثل وقتی خواننده با این گزاره مواجه می شود: «شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هایل/ کجا داند حال ما سبک باران ساحلها» (حافظ: ۱۹) ذهن او از معنای ظاهری «شب تاریک» فراتر رود و معنایی دیگری چون: شب تاریک هجران عاشقانه، شب تاریک قبض عارفانه و... را از آن دریابد. دو: وجه معنا یا چه گفتن: در این وجه، بحث از معانی است که سراینده آن ها را شاعرانه و ماهرانه بیان می کند و هر اندازه که بتواند معانی را در خدمت الفاظی قرار می دهد که در پرتو به کارگیری شیوه های بلاغی مؤثرتر واقع شوند (دادبه، ۱۳۹۴). حافظ که از بزرگ ترین سخن گویان فرهنگ ایران است، نه فقط زبان مردم ایران بلکه بیانگر دردها و رنجها و آرمانها و آرزوهای همه جهانیان است؛ بنابراین هر انسانی با هر اعتقاد و اندیشه ای زمانی که از دیوان حافظ تفاعل می زند درد او را درد خود و آرمان او را آرمان خود و اندوه و شادی او را اندوه و شادی خود می داند و در واقع ابیات آن غزل را ترجمان حال خود می بیند (هروی، ۱۳۹۴).

مبنای روان‌شناختی: مبنای روان‌شناختی نیز مبنایی علمی است که می‌توان از طریق آن فال حافظ را بررسی کرد. امید از جلوه‌های مثبت و سازنده جنبه نفسانی هستی، و یأس و نومیدی از جلوه‌های مخرب این جنبه از وجود آدمی است. دیوان حافظ سراسر امیدواری به مردم رنج‌دیده‌ای است که اگر صبر و شکیبایی پیشه نکنند از بین خواهند رفت. آنان در همه زمینه‌های زندگی خود از حافظ کمک گرفته‌اند و شنیده‌اند که: «رسید مژده که ایام غم نخواهد ماند» (حافظ، همان: ۱۹۷) و امیدوار شده و شکیبایی ورزیده‌اند و آماده مبارزه و مقاومت در زندگی خود شده‌اند و چنین است که فال حافظ در عمل مفید می‌افتد و معیار متفکران عمل‌گرا (پراگماتیست) که معتقدند «هر چه در عمل مفید افتد، حقیقت است» (دادبه، ۱۳۹۴).

۳- روش پژوهش

رویکرد پژوهش حاضر کیفی و به روش پدیدارشناسی از نوع تفسیری بود. پدیدارشناسی هم یک فلسفه و هم یک شیوه پژوهشی است که بر پایه آن فلسفه و معنای تجربه زنده افراد را از طریق توصیف خود آن‌ها کشف می‌کند و هدف آن توصیف شبکه‌ای از پیش‌فرض‌هایی است که اغلب برای معنادهی به جهان روزانه استفاده می‌شود. پدیدارشناسی از روش‌هایی است که سایر روش‌های کیفی را تحت‌تأثیر قرار داده است تا جایی که پژوهشگران در کاربرد برخی از روش‌ها با افتخار به ردپای این روش در رویکرد خود اشاره می‌کنند. این روش نسبت به سایر روش‌های کیفی ویژگی‌های بی‌شماری به لحاظ عمق و نگره فلسفی و روش‌شناسی دارد که از جمله آن می‌توان به علم‌گرایی که پیامد فلسفی آن اثبات‌گرایی است و توجه به کشف انواع ساختارهای اساسی تجربه و تأکید بر موجودات و هستی در جهان اشاره داشت. این روش برخلاف سایر روش‌های کیفی در بردارنده مجموعه‌ای از روش‌های تفسیری است که به دنبال توصیف، رمزگشایی و تجربه است. میدان پژوهش، استادان و دبیران زبان و ادبیات فارسی بودند. نمونه‌گیری به شیوه هدفمند و ملاک محور ترجیحی بود و تا مرحله اشباع نظری داده‌ها ادامه یافت و در نهایت ۱۵ نفر در پژوهش مشارکت داشتند. ملاک ورود به پژوهش، افرادی بودند که در زمینه تفاعل با دیوان حافظ هم مطالعه داشتند و هم صاحب تجربه؛ راهبرد پژوهش مصاحبه عمیق نیمه ساختاریافته بود. مصاحبه با اشخاص به صورت حضوری و تلفنی انجام شد. برای رسیدن به قابلیت انتقال (انتقال‌پذیری) از توسعه و توصیف غنی از مجموعه داده‌های مطالعه موردنظر در طول مرحله گردآوری داده‌ها استفاده شد. از رویه‌های ویژه کدگذاری و تحلیل نمادها، نشانه‌ها و سایر موارد در مرحله تحلیل داده که به اطمینان از قابلیت انتقال کمک می‌کند، استفاده شد. برای رسیدن به قابلیت اعتبار یا همان اعتبارپذیری از تکنیک کسب اطلاعات دقیق موازی نظیر نمایش و ارائه تحلیل‌های داده و نتایج آن به متخصصان امر (تکنیک بررسی همکار) استفاده شد (کرسول و میلر^۱، ۲۰۰۰: ۱۲۷-۱۲۵). لذا ۳ نفر از استادان، پارادایم کدگذاری محوری را بررسی کردند و نظرات آن‌ها در تدوین مدل به کار گرفته شد. مدل پارادایمی کامل شده با داده‌ها و مدل‌های قبلی مقایسه و وجوه تغییر آن در مفاهیم و مقوله‌ها روشن و دوباره تنظیم شد. برای رسیدن به قابلیت تأیید (تأییدپذیری) در طی جمع‌آوری و تحلیل داده، بررسی‌کننده داده‌های خام و کلیه یادداشت‌ها، اسناد و فایل‌های ضبط شده را برای بازبینی‌های بعد نگه‌داری کرد. در این پژوهش، برای رسیدن به پایایی از سازماندهی فرایندهای ساخت‌یافته برای ثبت، نوشتن و تفسیر داده‌ها استفاده شد. برای اطمینان از پایایی مصاحبه صحت فرایندهای دنبال شده، قابل فهم بودن آن، استفاده از مدارک، مستندات و شواهد کافی، فراهم سازی مکانیسم‌های غلبه بر خطاها که کلیه موارد فوق در ایجاد وابستگی نقش مهمی را ایفا می‌کند، در نظر گرفته شد. سازوکارهای غلبه بر خطاها که کلیه موارد فوق در ایجاد وابستگی نقش مهمی را ایفا می‌کند، در نظر گرفته شد. داده‌ها به روش هفت مرحله‌ای کلایزی تجزیه و تحلیل شدند. در مرحله اول کلایزی، در پایان هر مصاحبه و ثبت یادداشت‌برداری‌های میدانی، ابتدا بیانات ضبط‌شده شرکت‌کنندگان مکرراً گوش داده می‌شود و اظهاراتشان، کلمه به کلمه مصاحبه، روی کاغذ نوشته می‌شود و جهت درک احساس و تجارب شرکت‌کنندگان چند بار مطالعه می‌شود. در مرحله دوم، پس از مطالعه همه توصیف‌های شرکت‌کنندگان، زیر اطلاعات با معنی، بیانات مرتبط با پدیده مورد بحث، خط کشیده می‌شود و به این طریق، جمله‌های مهم مشخص می‌شوند. مرحله سوم که استخراج مفاهیم فرموله است، بعد از مشخص کردن عبارات مهم هر مصاحبه، سعی می‌شود تا از هر عبارت یک مفهوم که بیانگر معنی و قسمت اساسی تفکر فرد است، استخراج شود. البته پس از کسب مفاهیم تدوین شده، سعی می‌شود تا مرتبط بودن معنی تدوین شده با جملات اصلی و

1. Creswell & Miller

نجفی، علی؛ پاک‌نهاد، محمد؛ حسینی، حسین و امینی، زهرا (۱۴۰۳). پدیدارشناسی ادراک مخاطبان از تفاعل به دیوان حافظ (مطالعه موردی: استادان و دبیران زبان و ادبیات فارسی). *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴)، ۵۲-۶۹.

اولیه بررسی گردد و از صحت ارتباط بین آن‌ها اطمینان حاصل شود. بعد از استخراج کدها، مطابق مرحله چهارم کلایزی، پژوهشگر مفاهیم تدوین شده را به دقت مطالعه می‌کند و بر اساس تشابه مفاهیم آن‌ها را دسته‌بندی می‌نماید. بدین روش، دسته‌های موضوعی از مفاهیم تدوین شده تشکیل می‌شود. در مرحله پنجم، نتایج برای توصیف جامع از پدیده تحت مطالعه به هم پیوند می‌یابد و دسته‌های کلی‌تری را به وجود می‌آورند. در مرحله ششم، توصیف جامعی از پدیده تحت مطالعه (تا حد امکان با بیانی واضح و بدون ابهام) ارائه می‌شود. مرحله پایانی اعتباربخشی با ارجاع هر نمونه و پرسیدن درباره یافته‌ها انجام می‌شود؛ به علاوه جهت استحکام تحقیق از دو معیار اطمینان‌پذیری و باورپذیری استفاده می‌شود.

جدول (۱): اطلاعات جمعیت شناسانه شرکت کنندگان در پژوهش

ردیف	کد مصاحبه	جنسیت	سن	محل خدمت	استان	تحصیلات
۱	A	مرد	۵۰	آموزش و پرورش	همدان - ملایر	دکتری
۲	B	مرد	۴۳	دانشگاه فرهنگیان	همدان	دکتری
۳	C	زن	۴۰	دانشگاه فرهنگیان	سمنان	دکتری
۴	D	مرد	۴۶	آموزش و پرورش	همدان - ملایر	دکتری
۵	E	زن	۴۸	دانشگاه فرهنگیان	همدان	دکتری
۶	F	مرد	۶۰	آموزش و پرورش	اصفهان	کارشناسی ارشد
۷	G	مرد	۵۲	آموزش و پرورش	همدان - ملایر	کارشناسی ارشد
۸	H	زن	۴۰	دانشگاه فرهنگیان	همدان	دکتری
۹	I	مرد	۵۳	دانشگاه علامه طباطبایی	تهران	دکتری
۱۰	J	مرد	۵۵	دانشگاه علامه طباطبایی	تهران	دکتری
۱۱	K	مرد	۵۷	دانشگاه علامه طباطبایی	تهران	دکتری
۱۲	L	مرد	۶۲	دانشگاه علامه طباطبایی	تهران	دکتری
۱۳	M	مرد	۴۵	دانشگاه علامه طباطبایی	تهران	دکتری
۱۴	N	زن	۴۷	آموزش و پرورش	البرز	دکتری
۱۵	O	زن	۳۸	پژوهشگاه مطالعات فرهنگی	تهران	دکتری

۴- تحلیل یافته‌ها

از مجموع مصاحبه‌ها ۷۰ کد اولیه و ۱۹ مضمون اصلی شناسایی و استخراج شد. در جدول (۲)، مضامین اصلی و فرعی، ارائه شده است.

جدول (۲): مضامین اصلی و فرعی مطالعه پدیدارشناسانه تفأل به دیوان حافظ

ردیف	مضمون اصلی	ردیف	مضامین فرعی	مفاهیم اولیه
۱	ویژگی‌های شخصیتی حافظ	۱	ارتباط با قرآن	حافظ قرآن بودن، تسلط کامل به قرآن
		۲	اولیای خدا	لسان‌الغیب و ترجمان الاسرار بودن، نفس صادق و پاکی نیت، کاملاً انسان بودن، چهره قدسی حافظ، الهی بودن کلام
		۳	علو مرتبه	مقام و منزلت حافظ، تعلق داشتن به عموم، نفوذ فرهنگی حافظ، میراث‌دار شعرای دیگر
		۴	استعداد خارق‌العاده فطری	رندی، نگاه تیزبین و دقیق، جهان فکری، واژه‌شناس
۲	جایگاه دیوان حافظ	۵	تقدس بخشی به دیوان حافظ	وجود داشتن دیوان حافظ در هر خانه، جاودانگی دیوان حافظ، ارزش والا و معنوی دیوان حافظ، سفینه غزل

نجفی، علی؛ پاک‌نهاد، محمد؛ حسنی، حسین و امینی، زهرا (۱۴۰۳). پدیدارشناسی ادراک مخاطبان از تفأل به دیوان حافظ (مطالعه موردی: استادان و دبیران زبان و ادبیات فارسی). *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴)، ۵۲-۶۹.

اعتقاد کهن ایرانیان به فال حافظ، تفاعل زدن در شب‌های خاص، تفاعل به‌خاطر شخصیت حافظ، جایگاه منحصر به فرد تفاعل به حافظ در کشور، ادبی کردن مجالس با فال توسط متجددین	جایگاه تفاعل بین مردم	۶	
نشان طریقت بودن، گشودن دریچه غیبی، اعتقاد به راهگشا بودن اشعارش، پیش‌بردن اهداف با فال حافظ، نتیجه‌نگرفتن از مشاوره، مطابق نیت درآمدن فال حافظ، رضایت خاطر، رهایی از دل‌نگرانی‌ها، افکار اسطوره‌ای	عوامل مؤثر در تفاعل به دیوان حافظ	۷	
بحث از تفاعل به دیوان حافظ در کتب تاریخی، برقرار بودن فال حافظ در همه دوره‌ها، رواج تفاعل بعد از مرگ حافظ، تبدیل شدن فال به یک سنت	تاریخچه تفاعل به دیوان حافظ	۸	جایگاه تفاعل با دیوان حافظ
به‌کاربردن کلمه فال در اشعار حافظ	اعتقاد حافظ به فال	۹	
تفاعل به مثنوی، تفاعل به شاهنامه	تفاعل به دواوین دیگر	۱۰	
بی‌تأثیر نبودن فال در قدرت انتخاب، عدم استفاده از فال در انتخاب‌های مهم و سرنوشت‌ساز، وابسته بودن قدرت انتخاب در فال به باورهای افراد	نقش تفاعل در قدرت انتخاب	۱۱	
تفاعل در یونان و روم	ریشه فال	۱۲	
آئینه تمام‌نما عواطف بشری، کثیرالاضلاع بودن مفاهیم، همگانی بودن زبان شعر، تأویل‌پذیر بودن شعر، مضمون‌گرا و معنی‌گرا بودن یکسان، ابتکار در تلفیق انواع مضامین، آنگونگی شعر حافظ، جهان شعری مرتبط با واقعیت، وجود بارز من انسانی، عامه‌پسندی	زبان و هنر شعری	۱۳	
رازآلود بودن شعر حافظ	رمزپردازی و سمبولیسم غنی	۱۴	اختصاصات شعر حافظ
وجود روح امیدواری و طربناکی	شورآفرینی و امیدبخشی	۱۵	
پرهیز از تکلف و پیچیده‌گویی، انتقال آسان پیام، نزدیک بودن شعر به فهم مردم	رسایی بیان در شعر	۱۶	
خوشایند مخاطب خویش گفتن، دور بودن از ریا و دورویی، بیان دردهای مشترک تمام بشر، نزدیک بودن شعر به فطرت آدمی	توجه به روحیات و افکار مخاطب	۱۷	
ارتباط زنجیره‌وار واژگان، به‌گزینی واژه‌ها	موسیقی الفاظ و گوش‌نوازی کلمات	۱۸	فرم و صورت شعر حافظ
پیوند افقی و عمودی عبارات، رعایت نکات زیبایی‌شناسانه، استقلال ابیات (بیت‌الغزل بودن)، کاربرد ایهام	توجه خاص به ایراد صنعت‌های مختلف لفظی و معنوی	۱۹	

طبق جدول (۲)، نوزده مضمون اصلی در قالب پنج مقوله کلی (شامل: ویژگی‌های شخصیتی حافظ، جایگاه دیوان حافظ، جایگاه تفاعل با حافظ، اختصاصات شعر حافظ، فرم و صورت شعر حافظ) احصا شد که آنان را می‌توان به عنوان عوامل اصلی انتخاب دیوان حافظ برای تفاعل معرفی نمود. بیشترین مضامین به دست آمده مربوط به مضمون اصلی زبان و هنر شعری است که شامل ده مضمون فرعی با عناوین آئینه تمام‌نما عواطف بشری، کثیرالاضلاع بودن مفاهیم، همگانی بودن زبان شعر، تأویل‌پذیر بودن شعر، مضمون‌گرا و معنی‌گرا بودن یکسان، ابتکار در تلفیق انواع مضامین، آنگونگی شعر، جهان شعری مرتبط با واقعیت، وجود بارز من انسانی و عامه‌پسندی است.

۱- ویژگی‌های شخصیتی حافظ

در تاریخ همه ملل دنیا شخصیت‌هایی با درجه اعتبار و مقبولیت فرهنگی حافظ اندک شمارند؛ از این رو عده‌ای تلاش می‌کنند تا ابعاد مختلف فکری و شخصیتی اینان را کشف نمایند. آنچه در این میان اهمیت دارد، تصویرسازی درست و مطابق با واقع از سیمای افکار و اندیشه‌های بزرگانی چون حافظ در ذهن و ضمیر مخاطبان است. چه اینکه ارائه تصویری واژگونه به‌ویژه در حوزه اندیشه‌های بنیادی از مشاهیری چون حافظ، می‌تواند آثار نامطلوب بسیاری به همراه داشته باشد.

نجفی، علی؛ پاک‌نهاد، محمد؛ حسینی، حسین و امینی، زهرا (۱۴۰۳). پدیدارشناسی ادراک مخاطبان از تفاعل به دیوان حافظ (مطالعه موردی: استادان و دبیران زبان و ادبیات فارسی). *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴)، ۵۲-۶۹.

تأثیر قرآن بر شعر حافظ و تأثر خواجه از کلام وحی، به‌طور کلی از دو دیدگاه قابل‌بررسی است: ۱- از لحاظ صورت یا ساختار: ساختار یا ساختمان غزل‌های حافظ که ابیاتش بیش از هر غزل‌سرای دیگر، استقلال، یعنی تنوع و تباعد دارد، بیش از آنچه متأثر از سنت غزل‌سرایی فارسی باشد، متأثر از ساختمان سُر و آیات قرآن است. ۲- از لحاظ معنی یا محتوا: همان‌گونه که ساختار غزل‌های حافظ همچون ساختار سوره‌های قرآن است، بسیاری از معانی بلند ابیات حافظ نیز معانی قرآنی است. استفاده حافظ از معانی قرآنی به سه گونه یا به سه شیوه صورت پذیرفته است: الف) ترجمه که صنعتی بدیعی است و آن، منظوم ساختن معنای بی‌بیتی عربی به فارسی یا بی‌بیتی فارسی به عربی است. ب) اقتباس که اشتغال کلام بر آیات قرآنی و احادیث نبوی است. ج) تلمیح، اشاره به قصه‌ای، شعری، یا مثلی است در کلام، که اشارات به قصص قرآنی را نیز در برمی‌گیرد» (خرمشاهی، ۱۳۹۴). مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «به نظر من دلیل فال زدن با دیوان حافظ این است که مردم بین دیوان حافظ و قرآن کریم یک رابطه مستقیمی می‌بینند. نه اینکه خود حافظ هم حافظ قرآن بود» (مصاحبه K).

به‌طور کلی شعر هر شاعر بیانگر اندیشه‌ها و افکار و اعتقادات اوست و به دیگر سخن، شعر آئینه‌ای است که می‌توان در آن جلوه‌های افکار و اعتقادات و بینش‌ها و برداشت‌های شاعر را به تماشا نشست به همین دلیل شاعری که مسلمان است و در دامان فرهنگ اسلامی رشد کرده و با قرآن و حدیث سروکار داشته خواه‌ناخواه جلوه‌های این آشنایی در شعر او منعکس خواهد بود. (اسلامی نژاد، ۱۳۷۹). مصاحبه‌شوندگان می‌گویند: «انعکاس این آشنایی در شعرش یکی عوامل تفاعل زدن به دیوان اوست» (مصاحبه A). «حافظ آنچنان که خود گفته قرآن را بر چهارده روایت می‌خوانده و به احتمالی که من به شخصه نمی‌توانم آن را قوی بگویم با قرآن انس و الفتی خاص داشته و احتمالاً این یادکرده‌های وی از قرآن و اشارتی که در دیوان وی به قرآن هست نیز یادکردهایی رندانه بوده تا نظر مسلمانان واقعی را به خود جلب کند» (مصاحبه B). شعر زلال حافظ از صافی ضمیر گذشته و کلک خیال‌انگیزش از چشمه جوشان معارف اسلام سیراب شده است. پس از وفات حافظ اهل ذوق و عرفان او را به القابی چون لسان‌الغیب، ترجمان‌الاسرار و ترجمان‌الحقیقه خوانده‌اند. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «خیلی‌ها به تسلط حافظ و مذهب و مرام حافظ ایمان داشتند و معتقد بودند که این مرد می‌تواند ترجمان‌الاسرار غیب باشد» (مصاحبه G). استفاده از القاب برای پیامبران، چهره‌های تاریخی، قهرمانان اسطوره‌ای پیشینه‌ای طولانی دارد. همچنین بسیاری از عالمان، عارفان و شعرای معنی‌آفرین به داشتن القاب خاص ممتاز شده‌اند که حافظ از آن شمار است و به لسان‌الغیب مشهور شده است. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «رازدانی حافظ را می‌توان پرتوی از دولت قرآن و برکت ایمان و همت پاکان دانست که در خجسته سحری رخ می‌نماید و ابواب خزائن غیب به روی وی گشوده می‌گردد و از آن پس کلام اعجاز‌نشان حافظ در بستر زمان جریان می‌یابد، دلنشین می‌شود و قبول خاطر می‌یابد و همین «عنوان لسان‌الغیب است که وجه قدسی کلام حافظ را تقویت می‌کند و برای مخاطب، دریافت و پذیرش پیام را تسهیل می‌نماید.» (مصاحبه D). «حافظ پاک‌نیت بوده و درکی از کلیات عالم هستی داشته که همین‌ها در تفاعل زدن به دیوان او نقش دارد.» (مصاحبه L).

حافظ خود جام جهان‌نما است. در هستی انسان، عجایب قدرت حق، متجلی است؛ همه مراتب عینی و مثالی و حسی را داراست؛ حافظ انسان کاملی نیست؛ ولی کاملاً انسان است و ضعف‌های یک انسان را هم طبعاً دارد. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «حافظ بیش از آنکه یک انسان کاملی باشد، کاملاً انسان است. بعضی معتقدند هم بعد ملکی دارد هم بعد ملکی یعنی هم بعدی که فرشتگی در آن وجود دارد هم بعد زمینی؛ به عبارتی هم به ملکوت توجه دارد هم به ناسوت» (مصاحبه H).

حافظ شاعری انسان‌پرور و سخنوری ملکوتی بوده که اهل ادب در جهان با احترام از او یاد می‌کنند. خواجه انسان‌والایی است که پس از علم و عمل و اجابت نمودن ایمان ظاهری، دعوت ثانوی را شنیده و اجابت نموده است و همه این‌ها در تفاعل زدن به دیوان او نقش مؤثری دارد. «حافظ کسی هست که با قرآن انیس است با فرشتگان سروکله می‌زند، خودش دائم شعرش را قدسی می‌داند و می‌گوید که فرشتگان با شعر من رقص می‌کنند و سرود می‌خوانند و در حقیقت خودش را و شعرش را در اوج آسمان ملکوت می‌بیند؛ بنابراین همه این‌ها باعث شده که شعر حافظ، شعری باشد که مورد اقبال عموم مردم برای تفاعل زدن باشد.» (مصاحبه G).

استاد مطهری (۱۳۷۲) و الهی قمشه‌ای او را نمونه کامل یک عارف مسلمان معرفی می‌کنند (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۷). مصاحبه‌شوندگان می‌گویند: «کلام حافظ نزد فارسی‌زبانان در حکم کتاب آسمانی عالی‌مقامی است که رکن مهم زبان فارسی گردیده و «همواره شعر حافظ را وحی منزل می‌دانند.» (مصاحبه B). «شعر حافظ در نظر خود او نیز بلند پایه بوده و از آن‌جا که دوبار گفتار خود را «نغز» خوانده شاید بتوان گفت که حافظ به والائی شعر خود نیز دانستگی داشته است» (مصاحبه G). «فال حافظ به خاطر شخصیت حافظ است» (مصاحبه H). «حافظ شخصیتی پذیرفتنی است که لسان‌الغیب، شخصیتی است که مردم او را پذیرفتند. حافظ به شدت مورد احترام بوده و این مورد احترام بودن را مرحوم عبدالحسین زرین‌کوب در کتاب «از کوچه رندان» چندین بار گوشزد کرده است» (مصاحبه G).

هیچ شاعری مثل حافظ در بین مردم ایران رسوخ نکرده. در خیابان‌ها و چهارراه‌ها شعر حافظ به صورت فال به ما عرضه می‌شود. در روزنامه‌ها، اینترنت و... هم به طریقی شعر حافظ بیش از همه دیده می‌شود. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «مقام حافظ در واقع عشق است. عشق به گمان من در حافظ یک تعبیر دیگری است از همان ایمان. محمد گلندام که جامع دیوان حافظ هست می‌گوید: حافظ در زمان خودش چه مقام بالایی محترمانه معنوی و علمی در بین مردم داشته است و بعد هم که مراجعه می‌کردند و از دیوان او تفأل می‌زدند و نتیجه هم می‌گرفتند مثل خود ما این ارادتشان بیشتر و بیشتر می‌شد» (مصاحبه K).

حافظ با اندیشه بلند خود آن چنان به محضر لطیف و پنهانی معنای هستی و ارزش‌های معنوی و خدای گونه اشراف یافته است که خیل وسیعی از ادب ستایان را در جهان، واله و شیدای خویش ساخته است. به‌عنوان مثال مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «شاعرانی مانند خاقانی و انوری و تا حدودی مولوی که متعلق به قشر خاصی از باسوادان جامعه است، اما حافظ متعلق به عموم مردم است» (مصاحبه B). او خود مترجم ادبی قرآن و ابیات او ترجمان لطیف‌ترین و زیباترین مضامین الهی و قدسی برای ایرانیان است. حافظ رامشگر و طبیب روح آدمی است. شاید دلیل اینکه حافظ محبوب‌ترین و مقبول‌ترین شاعر زبان فارسی است این است که شعر را طوری سروده که هم عوام و هم خواص آن را می‌خوانند و از آن لذت می‌برند. یعنی هم می‌خواره و هم عارف آن را می‌خوانند و مطابق ذوق و سلیقه خود تفسیر می‌کنند. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «نفوذ فرهنگی حافظ به‌شدت عمیق است، متعلق به دیروز و امروز و پریروز نیست. به جهت این تأثیر و نفوذ شعر حافظ در میان مردم و اینکه تا جایی که ما باخبر هستیم در گذشته می‌گفتند در کنار یک قرآن، یک دیوان حافظ هم در منازل هست. درست است که شاهنامه هم جای خودش را داشته و بعد از آن‌ها متأسفانه البته آثار مولانا. چون به جهت عاشقانه بودن و عارفانه بودن مثنوی یا کلیات شمس مولانا این‌ها سنگین بوده و در واقع درکش برای مردم و عوام خیلی در دسترس نبوده؛ بنابراین حافظ مورد اقبال عجیب‌وغریبی قرار گرفته است» (مصاحبه G).

شعر حافظ، یعنی نهایت میراث‌داری و جلوه‌های تکامل یافته زبان و ادبیات فارسی که در کلام یک شاعر متجلی شده است. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: که «همه اجزای شعر حافظ را قبلاً دیگران به کار بردند یعنی شاید خیلی نادر بشود ترکیبات نویی از حافظ پیدا کرد که پیش از حافظ در بین چه قصیده‌سرایان و چه غزل‌سرایان پیدا نشود» (مصاحبه A).

مهم‌ترین، برجسته‌ترین و چشمگیرترین اندیشه حافظ، رندی او است. اندیشه رندی حافظ دارای ریشه و سابقه ازلی است؛ یعنی ریشه در ذات و فطرت او دارد و در اصل نوعی همگرایی و حرکت در مسیر فطرت است. حافظ رندان رند یعنی سرور و سالار رندان است. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «حافظ آن چنان که در شعرش بارها بارها از رند و رندی سخن گفته، خود رندی به تمام معناست» (مصاحبه B). «حافظ به نکته‌هایی توجه داشته که از دید دیگران پنهان مانده و آنچه را با عمق وجود دیده و دریافته به شعر درآورده است» (مصاحبه E). نگاه او ریزبین و ژرف‌کاو است و چشمی همه سو نگر دارد. دنبال رهایی است. خود را به زندان اندیشه‌های بسته زمان نمی‌افکند. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «اندیشه‌های ظریف و ظرافت اندیشه حافظ و همچنین جهان فکری و فکر جهانی او اهمیت دارد.» (مصاحبه E).

۲- جایگاه دیوان حافظ

دیوان حافظ مجموعه‌ای از اشعار ماندگار است که به‌عنوان میراثی بی‌بدیل از ایران کهن به یادگار مانده است. حافظ ضد تزویر و ربا است برای همین همه دنیا به او مبتلا هستند نه فقط فارسی‌زبان. دیوان او یک جور حکمت عملی است. اگر کسی دیوان حافظ را بخواند و متوجه شود در زندگی خطا نمی‌کند؛ دچار بسیاری از ناملایمات، کج‌تابی و کج‌فهمی‌ها نمی‌شود. به نظر کلام حافظ، کلام خدا است و چیز دیگری غیر از این نمی‌تواند باشد (بیابانکی، ۱۴۰۰). دیوان حافظ یکی از بهترین کتاب‌های ادبیات کلاسیک ایران است که برای مردم اهمیت بسیار زیادی دارد. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «این کتاب بیشترین مقبولیت و محبوبیت را دارد» (مصاحبه H). اشعار حافظ شیرازی امروزه در دوره‌های مهمی مثل شب یلدا مورد استفاده قرار می‌گیرد. مردم ایران غزلیات حافظ را بسیار مهم و معتبر می‌دانند. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «ویژگی‌های دیوان حافظ سبب شد نسخه‌های بسیار بیشتری از سروده‌های او به چاپ برسد. اگر می‌خواهید بدانید کتاب شعرهای حافظ تا چه حد بر تفکر ایرانی تأثیرگذار بوده است، کافی است به ماندگاری این کتاب نگاه کنید. کتاب حافظ با وجود اینکه هزاران سال از مکتوب شدن آن می‌گذرد، همچنان بین نژادهای مختلف ایرانی مورد توجه است و هر جا سخنی می‌گویند با چاشنی شعر حافظ آن را مستند می‌کنند» (مصاحبه B). «حافظ، حافظ ماست و مردم ایران بسیاری از اشعار او را در حافظه دارند» (مصاحبه F). «دیوان حافظ در فهرست کتاب‌های موجود در خانه هر ایرانی است.» (مصاحبه C). در تمامی مراسم‌های کهن ایرانی، دیوان حافظ یک کتاب ارزشمند شناخته می‌شود. از گذشته در کنار یک قرآن، یک دیوان حافظ هم در منازل بوده است. «حافظ از روزی که شعرش

به وجود آمد همیشه مورد توجه مردم بود و شعر می‌آفرید و بعد از مرگ حافظ شاید بیش از بیست الی سی شاعر تمام دیوان حافظ را استقبال کردند یعنی هر غزلش را یا در قالب غزل یا در قالب مخمس ترکیب استقبال کردند» (مصاحبه L).

دیوان حافظ ارزشی والا و معنوی دارد. «شعر و اندیشه او رفته‌رفته در میان همه قشرهای مردم جامعه با مواضع طبقاتی مختلف رواج یافت و جایگاه و اعتبار ویژه‌ای به دست آورد. چنان‌که دیوان وی نزد ایرانیان ارزشی معنوی و قدسی یافت و «پس از قرآن کریم و صحیفه سجاده در محافل اهل ایمان و روحانی، در سجاده عبادتشان قرار گرفت» (مصاحبه H). «تفاعل به آن را بعد از استخاره از قرآن قرار دادند» (مصاحبه C) اما «عموم به دیوان او حتی بی‌طهارت دست نمی‌زدند» (مصاحبه H). هنگامی که دیوان حافظ را مردم به دست می‌گرفتند آن را همچون کتاب آسمانی می‌بوسیدند و آن را «سروش غیب» می‌خواندند. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «حافظ از شاعرانی است که در آثار سرایندگان و نویسندگان پیش از خود تتبع کرده، چون نحل شیره گل‌های گل سار ادب فارسی را مکیده و از آن، شهد خوش‌گوار ساخته است. چنان‌که او در دیوانش خیلی جاها گفته که کتاب من دفتر اشعار یا سفینه غزل یا سفینه حافظ است.» (مصاحبه G).

۳- جایگاه تفاعل با دیوان حافظ

مردم ایران اقبال بسیار زیادی به تفاعل با دیوان اشعار حافظ نشان داده‌اند، چرا که حافظ را لسان‌الغیب و حافظ کل قرآن و از سویی این دفتر شعر را برگرفته از اسرار قرآن و وی را واقف بر گنج‌های پنهان الهی می‌دانند. به همین علت، ایرانیان طبق رسوم قدیمی خود در روزهای عید ملی یا مذهبی نظیر نوروز یا شب یلدا، با کتاب حافظ فال می‌گیرند. از دیرباز، عموم مردم همیشه در پی آن بوده‌اند که از رویدادهای فردا و آینده خویش آگاهی یابند و بدانند چه رخدادهای نیک و یا بدی در انتظار آنها است و سرنوشت و بخت برای آنها چه پدید خواهد آورد. تفاعل زدن به دیوان حافظ امری همه‌گیر در فرهنگ ایران بوده است و نه تنها در ایران بلکه در تمام سرزمین‌هایی که زبان فارسی در آنجا رونق داشت، مثل شبه‌قاره یا آسیای صغیر، تفاعل به دیوان حافظ دیده می‌شود. «ایرانی‌ها قرن‌هاست که به فال و تفاعل اعتقاد دارند» (مصاحبه H). باتوجه به اعتقاد ایرانیان به استخاره کردن با قرآن، تفاعل زدن در فرهنگ ایران سابقه‌ای دیرینه دارد. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «یعنی این اعتقادی که خیلی خرافه مانند هم هستند در فرهنگ ما وجود دارد. حالا به عقیده شخصی بعضی‌ها خیلی‌ها اعتقاد دارند که می‌توانند با فال حافظ کار خودشان را پیش ببرند یا هر بار که فال می‌گیرند به نتایج خوبی می‌رسند. اعتقاد بقیه را کار نداریم. به‌رحال این کار دلیل علمی ندارد یک چیز اعتقادی است» (مصاحبه H). «فال گرفتن از دیوان حافظ در موقع شب چله یا چهارشنبه‌سوری یا موقع تحویل سال یا سیزده به در یا سیزده صفر یا چهارشنبه آخر صفر بیشتر رواج داشته است» (مصاحبه K) در حقیقت موقع جشن‌های شادی مردم بیشتر به فال حافظ روی می‌آورند؛ گاهی هم موقعی که دچار مشکلی می‌شدند. البته روش‌های مختلفی برای فال زدن بوده است. نیت می‌کردند و بر روح خواجه فاتحه‌ای می‌فرستادند و دیوان را می‌گشودند. در نمونه‌های قدیم معلوم می‌شود صفحه راست دیوان موردنظر فال گیرنده بوده است. حتی اگر مقطع غزلی در این صفحه بوده، همان غزل را در نظر می‌گرفته‌اند. «جایگاه تفاعل با دیوان حافظ در فرهنگ و کشور ما جاقفاده و منحصر به فرد است. در این زمینه کتاب و مقاله زیاد نوشته شده است» (مصاحبه C). فال حافظ به دلایل مختلفی در میان ایرانیان از محبوبیت بالایی برخوردار است. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «بنده شناسنامه‌ام گم شد. تفاعل زدم به حافظ این بیت آمد از سرآغاز یک غزل: دلی که غیب‌نمای است و جام‌جم دارد / ز خاتمی که دمی گم شود چه غم دارد. من به بچه‌هایم عرض کردم که این پیدا می‌شود. این خاتم همان شناسنامه ماست و نباید مایوس شوم و پیدا می‌شود، صبر کردم و الحمدلله پیدا شد» (مصاحبه K).

بادقت و تعمق در برخی از متون ادبی و شعری می‌توان دریافت که این آثار، صرفاً دارای کارکرد ذوقی، ادبی و هنری نبوده‌اند؛ بلکه کاربرد اجتماعی، سیاسی و تفاعلی نیز داشته‌اند. دیوان حافظ، مصداق بارزی بر این مدعاست که گذشته از جایگاه سترگ ادبی و هنری آن، از حیث تفاعل و فال‌گرایی از حرمت و تقدس قابل توجهی در میان مردم برخوردار بوده است. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «فال زدن به دیوان حافظ در ریچه غیبی را بر روی ما می‌گشاید و حافظ لسان‌الغیبی است که دیوان او راه و طریقت سلامت و به مقصود رسیدن را به همه ما نشان می‌دهد» (مصاحبه G). «متون مرجع ما از قبیل شاهنامه و دیگر متون کهن و قابل احترام ما همواره قائل به آینده‌بینی، طالع‌بینی و پی‌بردن به سرنوشت انسان از روی حرکت سیاره‌ها و... هستند و تفاعل هم یکی از نگرش‌هایی است که ما برای روشن کردن سرنوشت به آن مراجعه می‌کنیم» (مصاحبه B) «مردم معتقدند تفاعل به دیوان حافظ در ریچه غیبی را بر روی ما می‌گشاید» (مصاحبه G).

افراد با دانش به اینکه حافظ شخصیت عرفانی بالایی دارد به کتاب او مراجعه و از حضرت حافظ غزلی را به‌عنوان تبرک هدیه می‌گیرند. اعتقاد بر این است که این هدیه راهگشای افراد در مسیر زندگی است. «حافظ خود معتقد بوده که شعرش می‌تواند باعث گشودن گره‌ای از بستگی‌های ذهنی انسان باشد.» (مصاحبه G). «در واقع فال حافظ یک تمسک عرفانی به شخصی است که درجه عرفانی و جایگاه معنوی بالایی

دارد. اشعار حافظ علاوه بر معانی عمیق دارای بسیاری از نکات و موارد برای رشد معنوی افراد است و «می‌توان در تنگناهای زندگی از این کتاب راهنمایی و مشورت خواست.» (مصاحبه A).

معمولاً تنوعی که در مضمون‌ها، اشاره‌ها و نماد (سمبل‌ها) و کلمه‌های غزل حافظ وجود دارد علاقه‌مند به فال را بی‌نصیب نمی‌گذارد. «خیلی‌ها اعتقاد دارند که می‌توانند با فال حافظ کار خودشان را پیش ببرند یا هر بار که فال می‌گیرند به نتایج خوبی می‌رسند.» (مصاحبه H). انسان وقتی به دوراهی می‌رسد و انتخاب برایش دشوار می‌شود و از تفکر و مشاوره نتیجه نمی‌گیرد به تفاعل و استخاره به کتاب‌های مقدس و کتاب‌هایی که با کتب مقدس ارتباط دارند دست می‌زند و بر اساس جواب‌هایی که می‌گیرد راهش را انتخاب می‌کند. «مردم ما چرا فال می‌گیرند. این اتفاق اغلب وقتی می‌افتد که آنان در مشاوره با فرد قابل وثوق و خیرخواه به نتیجه‌ای نمی‌رسند و مشکلشان حل نمی‌شود و در این مواقع، به مشاوره با کتاب‌هایی که به‌نوعی جنبه دینی و معنوی دارند، روی می‌آورند؛ مانند دیوان حافظ که خود را آگاه به اسرار مگو معرفی کرده است.» (مصاحبه N).

به‌قدری مطالب غزلیات منبسط و وسیع است که هر غزل را می‌توان منطبق بر هزار مقصود و منظور کرد. «چنین نیست که همیشه هر کس هر نیتی بکند غزل موافق با واقع پدید آید و اگر پیشگویی کرده باشد چنان شود و یا دستوری که دهد به نفع شخص باشد. تجربه این مطلب آسان است و محتاج به استدلال نیست؛ ولی آنچه که هست آن است که «مردم تصور می‌کنند اگر به دیوان حافظ تفاعل بزنند پاسخ درست‌تری پیدا می‌کنند.» (مصاحبه G). «آمدند در کنار استخاره به قرآن به دیوان حافظ هم تفاعل زدند و نتیجه گرفتند که آن تفاعل با حافظ چقدر با واقعیت زندگی این‌ها جور درآمد.» (مصاحبه K). «بر سر مزار حافظ بودم دیوان حافظ را آوردم که این غزل آمد: بر سر تربت ما چون گذری همت خواه / که زیارتگه زندان جهان خواهد بود (حافظ: ۲۲۳). مردم ایران به فال و تفاعل خیلی علاقه دارند و چه‌بهرتر که به شعر حافظ فال می‌گیرند؛ چون حافظ این تغییر معناها را دارد. می‌گویند هر کس مراد خودش را از حافظ می‌گیرد. کسی که عاشق هست با فال گرفتن از دیوان حافظ وصال یا فراقی پیدا می‌کند؛ آنکه بازاری است همین‌طور؛ آنکه مسافری دارد همین‌طور. با هر نیتی مردم این نیت‌هایشان را پیدا می‌کنند.» (مصاحبه M).

مقبولیت تفاعل به دیوان حافظ نیز در طول زمان و در جوامع و ادوار مختلف نشان از تأثیر اجتماعی این رسم دارد. «جایگاه تفاعل تا این حد شناخته شده است که ده‌ها بار بلکه بیش از ده‌ها بار تحولات سیاسی، اجتماعی، علمی، فرهنگی و سبک زندگی، سبک اندیشه الان خب جوان‌های امروز به لحاظ سبک زندگی، سبک اندیشه و همه سبک‌هایی که با دوره سنتی بوده تحول پیدا کرده است. اما باز وقتی حافظ می‌خوانند احساس بدی به آن‌ها دست نمی‌دهد. اگرچه ممکن است غزل‌های دیگر را بخوانند دیگر برایشان از نرم افتاده باشد، از سطح و پذیرش افتاده باشد؛ ولی انگار حافظ همچنان برایشان تازگی دارد.» (مصاحبه I). بیشتر غزلیات و اشعار حافظ نگاهی مثبت به زندگی دارد. «مثبت‌نگری و نیک‌اندیشی رضایت خاطر فراهم می‌کند و در زندگی مفید است.» (مصاحبه C).

معمولاً هنگامی مردم به دیوان حافظ روی می‌آورند که تنشی درون آن‌ها را ناآرام می‌سازد و دل‌شوره یا دلواپسی از چیزی بی‌قرارشان می‌کند و یا خود را در چنگال یأس و ناامیدی می‌بینند و یا هنگامی که در جمعی اختلاف رأی و عقیده راه به‌سوی تنش و کشاکش می‌گشاید مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «بر اثر باورهای مذهبی با تفاعل زدن به حافظ می‌توانستند دل‌پره‌ها و نگرانی‌هایشان را آرام کنند و از دوراهی نجات پیدا کنند.» (مصاحبه G).

به هر روی، انسان‌ها هر چند در جهان مدرن یا شبه مدرن زیست می‌کنند آن تفکر اسطوره‌ای همچنان در نهاد آدمیان هست. «این نیست که حالا ما بگوییم؛ چون مدرن هستیم، لباسمان، پوششمان، سبک زندگی‌مان مدرن شده تمام اندیشه‌های اسطوره‌ای را کنار گذاشتیم به‌هیچ‌وجه این شکلی نیست و ما همچنان در اسطوره‌ها داریم زندگی می‌کنیم.» (مصاحبه M).

چنان‌که اشاره شد دیوان حافظ در همه خانه‌ها وجود دارد و در اعیاد و جشن‌ها به آن تفاعل می‌زنند. برای این کار، یک نفر از بزرگان خانواده یا کسی که بتواند شعر را به‌خوبی بخواند یا کسی که دیگران معتقدند به‌اصطلاح خوب فال می‌گیرد ابتدا نیت می‌کند، یعنی در دل آرزویی می‌کند. سپس به طور تصادفی صفحه‌ای را از کتاب حافظ می‌گشاید و با صدای بلند شروع به خواندن می‌کند. کسانی که ایمان مذهبی داشته باشند هنگام فال گرفتن فاتحه‌ای می‌خوانند و سپس کتاب حافظ را می‌بوسند، آنگاه با ذکر اورادی آن را می‌گشایند و فال خود را می‌خوانند. «تفاعل به حافظ در هیچ دوره‌ای تعطیل نشده و در زمان نسخه‌برداری همچنان در دست مردم بوده و مردم به آن تفاعل می‌زدند.» (مصاحبه I). «این ویژگی که حرمت و مقام حافظ در بین مردم باعث شده باشد که تفاعل به دیوان حافظ زده باشند از شعرش بله ولی از خودش و در زمان خودش خیر. در زمان حیات حافظ اصلاً یک چنین ویژگی نبوده اگرچه حافظ به‌شدت مورداحترام بوده است.» (مصاحبه G).

تفاعل به حافظ از خرده‌فرهنگ به فرهنگ تبدیل شده است. سند این ادعا حضور این دیوان در برخی آیین‌ها و سنت‌های باستانی است. شب یلدا، سنتی باستانی برای مردم ایران است. رسم شاهنامه‌خوانی و تفاعلی در شب یلدا قابل توجیه و تصور است که ریشه‌های شاهنامه - حتی اگر از نسخه شاهنامه فردوسی باشد - در فرهنگ باستانی ایرانیان است، اما شعر حافظ نزدیک به

شش قرن است که متولد شده و از ارکان آیین‌های شب یلداست. «حتی سنت تفأل بر دیوان حافظ برای بسیاری از مردمان ایرانی در لحظه تحویل سال به شکل یک سنت درآمده است» (مصاحبه C).

حافظ فال را بازی روشنفکرانه یا بازی فرهنگی - علمی نمی‌داند، بلکه راهبر به حقیقت و جهان غیب می‌داند «حافظ هفت تا هشت بار کلمه فال را به نحوی به کار برده که اعتقاد به صحت فال دارد» (مصاحبه H).

از جمله شیوه‌های مرسوم برای تفأل استفاده از کتاب‌های مختلف بود که نمونه آن‌ها را می‌توان در سندی در کاخ توپقاپی دید. «قبل از تفأل به حافظ، شاگردان مولوی و پیروان مکتب تصوف به رسم تیمن به مثنوی تفأل می‌زده‌اند» (مصاحبه A). «متون مرجع ما از قبیل شاهنامه و دیگر متون کهن و قابل احترام ما همواره قائل به آینده‌بینی، طالع‌بینی و پی بردن به سرنوشت انسان از روی حرکت سیاره‌ها و... هستند.» (مصاحبه B).

پیشینه تفأل باز می‌گردد به اعصار کهن که مردم سرزمین‌های باستانی با روش‌های جادویی گوناگون و روی آوردن به جادوگران و پیشگویان، یا به شاعران و اشعار آنان و توسل به کتاب‌های مقدس فال می‌گرفتند. «تفأل مختص فرهنگ ایرانی نیست و ریشه در فرهنگ یونان و روم هم دارد (اثر هومر و ویرژیل)» (مصاحبه A).

عده‌ای باور و ایمانی عمیق به این دارند که نتیجه فال در قدرت انتخاب آن‌ها تأثیر دارد، اما عده‌ای نیز تفأل را فقط جهت سرگرمی انجام می‌دهند و خوب یا بد آمدن آن تأثیری در انتخاب و تصمیم‌گیری آن‌ها ندارد. «فال و تفأل در انتخاب و قدرت انتخاب بعضی از مردم نقش دارد؛ شاید به طور ارادی نباشد؛ اما در انتخاب مسیر بی‌تأثیر نیست» (مصاحبه C). «خیلی وقت‌ها اگر برایمان یک چیز بد بیاید ممکن است در قدرت انتخابمان تأثیر بگذارد اگر دنبال این چیزها برویم» (مصاحبه H). «به اعتقاد انسان‌ها برمی‌گردد. بله مثلاً یک‌وقت ما بعد از دودوتاچهارتا کردن زندگی مان رسیدیم به یک انتخابی، نوعی پشتیبانی فکری - معنوی برای انتخاب خودمان می‌خواهیم. بر آن اساس به یک کلامی مراجعه می‌کنیم مثل: کلام مقدس یا سخن حافظ. اما هیچ انسان عاقلی مبنای زندگی‌اش را بر اساس تفأل قرار نمی‌دهد» (مصاحبه M). «نقش فال و تفأل در انتخاب و قدرت انتخاب بستگی به افرادی دارد که فال می‌گیرند. برای هر کس متفاوت است؛ ولی می‌توان گفت به قدری اشعار حافظ با روحيات دیگر انسان‌ها سازگار و نزدیک است که همه تحت‌تأثیر آن قرار می‌گیرند و ممکن است در انتخاب افراد مؤثر باشد.» (مصاحبه O).

۴- اختصاصات شعر حافظ

اختصاصاتی که در طی این پژوهش از طریق مصاحبه با افراد صاحب‌نظر به دست آمد شامل موارد ذیل است: ۱- زبان و هنر شعری؛ ۲- رمزپردازی و سمبولیسم غنی؛ ۳- شورآفرینی و امیدبخشی؛ ۴- رسایی بیان در شعر؛ ۵- توجه به روحيات و افکار مخاطب

«هیچ شاعری مثل حافظ شعرش آینه تمام‌نمای فکر و ذهن ایرانی به شیوه رندانه نیست.» (مصاحبه شونده A) «غزل‌های او دارای کیفیت و خاصیت دیگری است، و همچون آینه‌ای است که هر پارسی‌زبان آرزوها و امیدها و غم‌ها و شادی‌های خود را در آن می‌بیند؛ یعنی «به قدری اشعار حافظ با روحيات دیگر انسان‌ها سازگار و نزدیک است که همه تحت‌تأثیر آن قرار می‌گیرند.» (مصاحبه O). «پیام در کلام و شعر حافظ بسیار متنوع و وسیع و درعین حال ساده، چندوجهی و همه‌فهم است.» (مصاحبه D). برخلاف نظریه برخی تئوری‌پردازان و تعدادی از علاقه‌مندان که تصور می‌کنند وجوه شاعری حافظ بر اندیشه‌های او برتری دارد، حافظ اندیشمندی متفکر و دارای اندیشه‌ها و افکاری قابل بحث و مهم در همه ابعاد زندگی بشر است. دیوان حافظ فقط دیوان شعر نیست و وجوه مختلفی از مهم‌ترین مسائل زندگی و حیات اجتماعی بشر را در خود جای داده است. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «او درباره زندگی، اجتماع، سیاست، عشق، عرفان، آزادگی، صبر و تحمل، مدارا، دنیا، آخرت، خدا، جبر، اختیار و صدها مسئله مهم در زندگی سخن گفته است» (مصاحبه A) و آدمی بیشترین شباهت و هم‌ذات‌پنداری را با وی حس می‌کند. به قول خودش: عاشق و رند و نظر بزم و می‌گویم فاش / تا بدانی که به چندین هنر آراسته‌ام (همان: ۳۲۹).

دعوت‌نامه حافظ برای همه انسان‌ها از هر نژاد، رنگ و مذهب است. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «حافظ پیامی و کلامی دارد که روی سخن او با همگان است» (مصاحبه E).

سروده‌های حافظ، تأویل‌پذیرترین سروده‌های زبان فارسی است. «شعر واقعی آن است که بتوان از آن بیش از یک معنی دریافت و شعر حافظ چنین است.» (مصاحبه F) «مثل لیخند ژوکوند یا لیخند مجسمه بودا که می‌دانید هر کس با دید خودش به آن نگاه می‌کند، احساس می‌کند دارد به او لیخند می‌زند.» (مصاحبه E). مصاحبه‌شونده‌ای درباره علت تأویل‌پذیری دیوان حافظ می‌گوید: «هشت قرن فرهنگ ایرانی را در خودش گنجانده است. به همین خاطر ملت در هر طیفی که باشند فکر می‌کنند که می‌توانند حرف‌های دل خودشان را از حافظ بگیرند.» (مصاحبه J).

متناسب سازی لفظ و معنا از ویژگی‌های ممتاز شیوه شعر حافظ است. «بعضی از شاعران هستند که به طور یکسان لفظ‌گرا و معنی‌گرا هستند؛ یعنی هر دو با هم در شعرهایشان دیده می‌شود. مانند: رودکی، فردوسی، نظامی، سنایی، خیام، سعدی و حافظ.» (مصاحبه E). گوته می‌گوید: «اگر واژه را عروس بنامیم و معنا را داماد، از این زناشویی کسی باخبر است که حافظ را بشناسد.»

«همه اجزا شعر حافظ را قبلاً دیگران به کار بردند یعنی شاید خیلی نادر بشود ترکیبات نویی از حافظ پیدا کرد که پیش از حافظ در بین قصیده و غزل‌سرایان پیدا نشود» (مصاحبه I). شعر حافظ نوعی آنگونگی دارد. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «ظرفیت کلامش طوری است که این امید را به آن آدم می‌دهد بعد آن آدم می‌گوید ببین بیت پنجمش دارد حال مرا می‌گوید. اما در غزل‌های دیگر به این شکل نیست پس می‌شود گفت این به آنگونگی شعر حافظ برمی‌گردد» (مصاحبه I).

جهان حافظ مرتبط با واقعیت است. از آنجاکه حافظ خود مدت‌ها سرگشته وادی حقیقت بود و عاقبت که به مقصود رسیده در سلک نگهبانان آتش مقدس اهل طریقت مسلک گردیده، طیب حاذقی است که درد را خودش نیز برده. «جهان شعری هیچ شاعر ایرانی به اندازه حافظ زنده، مرتبط با واقعیات و سرشار از نازک‌اندیشی‌های روان‌شناختی و همچنین تنوع تجربه نیست.» (مصاحبه E). اشعار و غزلیات خواه بر خلاف غالب اشعار شعرای متقدم و متأخر مورد توجه عموم واقع شده است. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «این رویکرد عامیانه و عامه‌پسندی یکی از مهم‌ترین دلایل دلنشینی مضامین شعری حافظ است» (مصاحبه K).

شعر حافظ مملو از رمزپردازی و حضور سمبولیسم است. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «حافظ یک راز ناگشوده است؛ یعنی ظرائف و پنهانی‌هایی دارد که انگار تا روزگار ما آشکار نشده، این رازگونگی است که همه را به خود جذب کرده است.» (مصاحبه I).

مردم با پناه بردن به دیوان حافظ به جای دلهره و بیم و ترس، به شورآفرینی و امیدبخشی، آسودگی و خرسندی می‌رسند. دیوان حافظ باروح امیدواری و طربناکی، سراسر امید و نوید به مردم دردمند و رنج‌دیده‌ای است که اگر شکیبایی پیشه نکنند و امیدوار نباشند، نابود می‌شوند مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «همان‌طور که قرآن ما را سراسر به داشتن امید و دوری از یأس دعوت می‌کند در دیوان غزلیات حافظ هم همه‌جا امید می‌بینیم. هیچ یأس و افسردگی و ناامیدی وجود ندارد. همیشه امید می‌دهد که بعد از امروز روز دیگری هست» (مصاحبه K). «آدم غمگین وقتی تفأل می‌زند به شعر حافظ، حافظ ظرفیت همه غزل‌هایش یا اکثر غزل‌هایش طوری است که برای این آدم غمگین که دنبال یک روزنه‌ای است دنبال یک روشنایی و کورسویی از امید است» (مصاحبه I).

یکی دیگر از خصوصیات شعر حافظ روانی و رسایی آن است که هر کسی با زبان فارسی آشنا باشد شعر حافظ را می‌فهمد. «حافظ بهره‌ای کامل از فصاحت و سهولت بیان سعدی و انوری دارد؛ یعنی مفاهیم او تا حدودی ساده و قابل فهم است» (مصاحبه D). حافظ به دنبال انتقال آسان پیام است. سحر بیان و فن استعمال حافظ چنان است که یک معنای ساده و گاهی مخالف معمول را به قدری استادانه در لفاف عبارت می‌گنجاند که خواننده فوراً به‌منظور شاعر ایمان می‌آورد. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «نحوه بیان او به گونه‌ای است که برای مخاطب دریافت و پذیرش پیام را تسهیل می‌نماید» (مصاحبه D).

سادگی سیرت و بی‌پیرایگی معنوی حافظ در اشعار او به کمال واضح و هویدا است. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «شعر حافظ به فهم مردم، زبان و احساس روحیه مردم نزدیک است» (مصاحبه E).

خواجه کاملاً به اخلاق و عادات عمومی پی برده و از افکار متشتت بشری آگاه بوده و بیانات وی باسلیقه، روحیات و افکار مخاطب از هر قوم مناسب و موافق است و تفأل به خواجه شیراز از همین جهت معمول و متداول شده و غالباً مطابق خیال و حال اشخاص است. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «مردم می‌توانند با شعر حافظ ارتباط بهتری برقرار کنند و خودشان را در آیین اشعارش می‌یابند» (مصاحبه L). «حافظ اوضاع و احوال مخاطب را درک می‌کند و با شناخت روح و روان مخاطب خود آنچه باید بگوید، را گفته است» (مصاحبه B).

دلیل دیگری را که می‌توان برای روی‌آوری فراگیر مردم به شعر برشمرد، مفهوم اجتماعی سروده‌های اوست. قرن‌هاست که تظاهر، تزویر و ریا دل مردم ایران را خون کرده و روح و روان آن‌ها را خراشیده است. لبه تیز تیغ انتقادی حافظ، همواره به‌طرف این ویژگی بداخلاقی - یعنی تزویر و ریا - سوگیری شده و هیچ‌یک از شاعران ایرانی به شیوایی و دلربایی حافظ، حساب این جماعت را نرسیده است. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «حافظ، آیین تمام‌نمای تمام مشترکات بشری هست. به قول احمد شاملو: من درد مشترکم مرا فریادکن. شعر حافظ درد مشترک تمام بشر است» (مصاحبه G). «شعر حافظ به فطرت آدم نزدیکه» (مصاحبه N).

۵- فرم و صورت شعر حافظ

به لحاظ فرم نیز شعر حافظ هندسه کلمات و صنایع ادبی را به اوج خود می‌رساند، این شاعر گران‌قدر بسیار هنرمندانه و آگاهانه از کلمات استفاده کرده و به همین جهت می‌توان اشعار او را آینه‌ای باشکوه و دل‌انگیز از عاطفه، احساس و اندیشه بزرگ و

نجفی، علی؛ پاک‌نهاد، محمد؛ حسینی، حسین و امینی، زهرا (۱۴۰۳). پدیدارشناسی ادراک مخاطبان از تفأل به دیوان حافظ (مطالعه موردی: استادان و دبیران زبان و ادبیات فارسی). جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۶ (۴)، ۵۲-۶۹.

آسمانی تلقی کرد، اندیشه، موسیقی الفاظ و گوش نوازی کلمات او موجب شد تا به وی لقب ترجمان اسرار یا لسان‌الغیب را بدهند. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «یکی از عوامل نزدیک شدن به حافظ تلذذ است؛ یعنی ذهن، از این کلمات، از این واژگان و موسیقی درونی که دارد، دچار تلذذ می‌شود و خود این باعث رویکرد به شعر حافظ می‌شود» (مصاحبه A).

فراخوانی واژه‌های متناسب و گزینش بهترین آن‌ها، در کارگاه خیال حافظ، چنان مقتدرانه صورت می‌گیرد که شایسته‌ترین نقش‌های ممکن، با بهترین شیوه‌های پرداخت، در قالب غزل، از فرآورده‌های نهایی این کارگاه شگرف و شگفت است. یکی از ترفندهای هنری حافظ برای استوار کردن سخن خود به‌گزینی واژه‌ها و پیوند چندسویه آن‌ها با همدیگر در سراسر یک بیت است. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «حافظ بارها کلمات و عبارات شعرش را مانند الماسی که تراش می‌دهند تراش داده. مثلاً واژه‌های مناسب‌تر دیده و آن را جایگزین کرده است» (مصاحبه H).

حافظ در به‌کارگیری زبان ادبی، یعنی استفاده کامل از بدیع و بیان، و ایراد صنعت‌های مختلف لفظی و معنوی و ایجاد روابط گوناگون موسیقایی و معنایی بین کلمات از همگان گوی سبقت ربوده است. شعر او، هنگامی که به طرز معمولی خوانده می‌شود، گوش نواز است؛ چیزی که در شعر فارسی نظیرش انصافاً کم است. «عمق معانی، ظرافت و لطافت شعری، انتخاب واژه‌های برگزیده، موسیقی در کلام و ظاهر شعر بیشتر در قالب غزل، تناسب بین معانی، تناسب بین الفاظ و معانی جاذبه‌هایی هستند که خواننده فارسی‌دان را به‌سوی خود جذب کرده است» (مصاحبه J, K).

در غزلیات حافظ ابیات استقلال دارند و بیت‌الغزل اند. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «در هر بیت مضمونی دیگر و مسئله‌ای متفاوت با مسئله مطرح شده در بیت‌های دیگر مطرح می‌شود» (مصاحبه A). مهم‌ترین ویژگی سبکی حافظ همین عدم اتساع و به‌اصطلاح پریشانی موضوع و استقلال ابیات است که «هر مکتب فکری، فلسفی، و مشرب عرفانی، حافظ را متعلق به خودشان می‌دانند» (مصاحبه G).

شعر حافظ، شعر ابهام و ابهام شعر حافظ سرشار از راز و لذت‌بخش است. مصاحبه‌شونده‌ای می‌گوید: «خداوند ابهام حافظ هست و فرهنگ ابهام‌های حافظ یک کتاب هست که می‌توانیم به آن رجوع کنیم» (مصاحبه H). «ابهام راه فالگیری از شعر وی را بر همگان گشوده است» (مصاحبه B).

۵- بحث و نتیجه‌گیری

هدف اصلی این پژوهش بررسی تجارب زیسته استادان و دبیران زبان و ادبیات فارسی از تفاعل به دیوان حافظ بود که با روش پدیدارشناسی انجام گرفت. راهبرد گردآوری داده‌ها چنان که در روش پژوهش اشاره شد از طریق مصاحبه با صاحبان تجربه انجام گرفت و در مصاحبه با پانزده نفر از کارشناسان و صاحبان فن و تجربه اشباع نظری حاصل شد. از مجموع مصاحبه‌ها ۷۰ کد اولیه و ۱۹ مضمون فرعی و ۵ مضمون اصلی یا به تعبیری ۵ مقوله کلی شناسایی و استخراج شد که در جدول شماره (۲)، این مضامین و مقوله‌ها مضامین ارائه شده است. پنج مقوله کلی احصا شده عبارت‌اند از: ویژگی‌های شخصیتی حافظ، جایگاه دیوان حافظ، جایگاه تفاعل با حافظ، اختصاصات شعر حافظ، فرم و صورت شعر حافظ. همه این موارد از طریق استقرا در متن مصاحبه‌ها و از طریق ایجاد کدها و مضامین حاصل شد.

بر اساس یافته‌ها و نتایج این مقاله مطالب ذیل حائز اهمیت است. باید گفت بشر نسبت به آینده و فردای خود ناآگاه است و دل‌مشغولی‌هایش مبنی بر ناآگاهی از آینده است. انسان به‌طور کلی هر جا که هست، علاقه‌ای ویژه به دانستن ندانسته‌هایش دارد و به‌ویژه مشتاق دریافتن آینده و پی‌بردن به رویدادهای نیامده است. این علاقه مختص مردم ایران نیست از همین رو فرهنگ پناه‌بردن به فال در همین دوره میان ملت‌ها وجود دارد. ما مردم نیز در تصمیمات مهم شخصی و فردی خود به دامن فال و استخاره پناه می‌بریم و راه خود را بر آن پایه بنا می‌نهم. پیشینه تفاعل به اعصار کهن بر می‌گردد که مردم با روی آوردن به جادوگران یا به شاعران و اشعار آنان و توسل به کتاب‌های مقدس فال می‌گرفتند. سخن از غیب گفتن در دیوان حافظ و معماگونه بودن کلام او به‌گونه‌ای است که توانسته به سؤال‌های انسانی در زمان‌های مختلف پاسخ دهد. در خصوص مهم‌ترین انگیزه روی‌آوری مردم به دیوان حافظ باید گفت: حافظ در معماری کلام، پیوند هنری واژگان و تراکم معانی، سرآمد سخن‌سرایان ایرانی است. شعر حافظ بسان آئینه‌ای بلندبالا و تمام‌نماست که وقتی در آن نگاه می‌کنیم، پیش از آن که حافظ را ببینیم، خودمان را می‌بینیم، جذابیت این آئینه جادویی قرن‌هاست که ما را به‌سوی خود می‌کشد. شعر حافظ متن گشوده است نه بسته؛ زیرا تن به تأویل‌های مختلف و تفسیرهای متفاوت می‌دهد، به این دلیل هست که شعر حافظ منشوری چندوجهی است که هر سوی آن

پرتوی دگرگونه بازمی‌تابد و این ویژگی دلیل اصلی و بنیادین برای انگیزش سلیقه‌های گوناگون و رویکرد آنها به سخن حافظ و فال گرفتن است.

حافظ تعبیر خواب ملت ایران و نسیم حیات در دوره‌های گذشته است. کسانی که می‌خواستند تعبیر خواب خود را بدانند به دیوان حافظ روی می‌آوردند. حافظ در عین درک رنج و درد مردم و با همه دردمندی که خود داشت به دنیا آمد. او همواره آدمیان را به شاد زیستن و مهرورزیدن فرامی‌خواند. کسانی که روان بیمار ندارند و از سلامت درون برخوردارند، همیشه از شاد زیستن و دوستی ورزیدن خرسند و خوش‌وقت می‌شوند. زندگی ماشینی امروز و پیچیدگی جهان حاضر بسیاری از مردم را گرفتار پریشانی‌های روانی، ناراحتی‌های روحی و ناملایمات درونی کرده، همه این ناملایمات و گرفتاری‌ها سبب شد انسان از خود تهی شود و به این راستا پناه بیاورد. حافظ افزون بر این که اهل معنویت و قرآن و دعا و ورد شبانگهی است، از دین‌داران زاهد مسلک خشکاندیش نیست که گمان می‌کنند بزرگ‌ترین خلقت خداوند جهنم اوست و مهم‌ترین هنرش بازخواست و مؤاخذه مردم است. جان کلام اینکه مردم با پناه‌بردن به دیوان حافظ به‌جای دلهره و ترس، به امیدواری و آسودگی می‌رسند.

استادان و معلمان معتقدند دیوان حافظ جنبه‌های مثبت بسیاری دارد از جمله اینکه اشعار حافظ مثبت‌نگر است و از همه مهم‌تر اینکه اشعارش بر پایه اعتقادات قوی، عرفان و حکمت انسانیتش استوار است و چون این شاعر مثبت‌نگر حافظ کل قرآن است و به قول خودش قرآن را با چهارده‌روایت می‌خواند، مضامین اشعارش هم برگرفته از آیات قرآنی است؛ از سوی دیگر، اشعار حافظ که از دل‌وجان او سرچشمه می‌گیرد چندپهلوی و چندمعنا بوده و تفسیرهای متعددی دارد. همین موارد جایگاه تفأل به حافظ را در فرهنگ ما ارزشمند نشان می‌دهد. حافظ شاعری است که لفظ و معنا را در کنار قالب و محتوا با هم به اوج رسانده و زبده‌ترین و شیرین‌ترین بیان را داشته است به‌طوری‌که در دل‌وجان خیلی‌ها نشست است. از رازهای بزرگ جاودانگی دیوان حافظ به‌راستی در چندگونه بودن، چندگانه بودن، چند رو بودن و چندلایه داشتن معنای هر یک از والاترین سروده‌های اوست و این است که تا جاودان، یعنی تا هنگامی که اندیشه آزاد و آفریننده انسان همچنان آزاد و آفریننده باشد، بی‌گمان هر کسی از ظن خود، یار حافظ خواهد شد. حافظ نوع دیگری می‌بیند، تنوع نگاه و نگرش او، در عمق و در سطح به نگاه او حجمی یگانه می‌دهد که در این حجم، نگاه ما غرق و حیران و سرگشته می‌شود. همین سرگشتگی و شگفتی ما را جادو می‌کند. گویی به دنیای ناشناخته‌ای می‌رویم که پاسخ ما در آنجاست. به باور ما، ویژگی بینش حافظ در غزلیاتش از میدان بینش تاریخی، بینش رؤیایی، بینش روزمره، بینش اشراقی یا پیامبرگونه فراتر می‌رود. ما با بینشی ویژه حافظ سروکار داریم که اگر آن را در قالب تاریخی زمان و مکانش قرار دهیم، بینشی بسیار جسورانه است. اگرچه حافظ به‌گونه‌ای استثنایی فروتن است، ولی شعر او خواننده را آموزش می‌دهد و او را در مسیر این بینش فراتر قرار می‌دهد. حافظ چون پیر راهنمایی است که در فراز قلّه نشسته است. به جهان می‌نگرد با بینشی که گاه تاریخی - تجربی است، گاه انسان‌شناسانه و گاه اسطوره‌ای. حافظ بی‌گمان بر خاطره جمعی اقوام ایرانی و فارسی دانان انگشت می‌نهد. گویا حافظ واسطه‌ای است میان خاطره جمعی - تخیلی اقوام ایرانی و حرکت تاریخی اینان. این رازی است که حافظ در سینه خود حمل می‌کند و این است راز حضور عمیق و جاودانی حافظ برای ایرانیان. دل‌شوریده حافظ مقام عشق را می‌شناسد، اوست که سره و ناسره را تمیز می‌دهد و خرمن تنعم هر دو جهان را فانی می‌انگارد. در یک کلام، پیر خطاپوشی که بر راز عشق آگاه است، در دست، جام جهان‌نمایی از کلام و سخن دارد و تا حد معجزه از ابزار و فن همگونه بودن و موسیقی زبان سود می‌جوید، حافظ اگر مورد تفأل قرار نگیرد بی‌انصافی است.

حافظ در دل ایرانیان جایگاهی بسیار قرین و بلند یافته است به همین علت او را رایزنی آگاه از رازهای نهان می‌دانند و زمانی که در کاری می‌مانند یا دودل هستند از او یاری می‌جویند. وقتی مایوس هستند به دیوان حافظ پناه می‌برند و چه‌بسا با خواندن یک مصرع همچون «رسید مژده که ایام غم نخواهد ماند»، گروهی از انسان‌ها به زندگی امیدوار می‌شوند به‌ویژه در این یکی دو سال اخیر که همه نسبت به زندگی، زیستن و آینده ناامید هستند. تفأل‌زدن به دیوان حافظ در فرهنگ و کشور ما منحصر به فرد و امری همه‌گیر در فرهنگ ایران بوده و هست و نه تنها در ایران بلکه در تمام سرزمین‌هایی که زبان فارسی در آنجا رونق داشته تفأل به دیوان حافظ دیده می‌شود. مردم ایران اقبال بسیار زیادی به تفأل با دیوان اشعار حافظ نشان داده‌اند چرا که حافظ را حافظ کل قرآن و از سویی این دفتر شعر را برگرفته از اسرار قرآن و وی را واقف بر گنج‌های پنهان الهی می‌دانند به همین علت طبق رسوم خود در روزهای عید ملی یا مذهبی نظیر نوروز یا شب یلدا با کتاب حافظ فال می‌گیرند. خیلی از متجددین هم لااقل

نجفی، علی؛ پاک‌نهاد، محمد؛ حسینی، حسین و امینی، زهرا (۱۴۰۳). پدیدارشناسی ادراک مخاطبان از تفأل به دیوان حافظ (مطالعه موردی: استادان و

دبیران زبان و ادبیات فارسی). *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴)، ۵۲-۶۹.

برای اینکه به محفل خودشان یک رنگ و رونق ادبی بزنند این تفاعل را می‌زنند و مؤثر هم هست. به عنوان مثال زمانی که تحولات سیاسی شکل می‌گیرد، یک سری از آثار در صورت عدم تطابق کنار گذاشته می‌شوند؛ مثلاً در دوره مشروطه چون مردم مشغول مبارزه هستند معمولاً شعرهای عاشقانه کنار گذاشته می‌شوند ولی حافظ نادیده گرفته نمی‌شود و باز هم به حافظ رویکرد وجود دارد. این که چه موقع فال بگیریم و چه کسی فال بگیرد و شیوه فال گرفتن چگونه باشد و نتیجه فال چگونه تفسیر شود، از مراحل فال حافظ به شمار می‌آیند که خود از عمق این باور حکایت دارد و آن را شایسته ثبت در فهرست میراث معنوی می‌کند. گستردگی این مراسم در همه جای ایران، ماندگاری این رسم، آداب آمیخته به تقدسی که در این رسم دیده می‌شود، ادبیاتی که در رابطه با آن به وجود آمده و... همه و همه ما را در این اندیشه فرو می‌برند که یکی از آیین‌های ایرانی را با ثبت در فهرست میراث معنوی حفظ کنیم.

فال و تفاعل در انتخاب و قدرت انتخاب بستگی به افرادی دارد که فال می‌گیرند. برای هر کس متفاوت است؛ ولی می‌توان گفت به قدری اشعار حافظ با روحیات دیگر انسان‌ها سازگار و نزدیک است که همه تحت‌تأثیر آن قرار می‌گیرند و ممکن است در انتخاب افراد مؤثر باشد. عده‌ای اعتقاد دارند که فال در قدرت انتخاب بی‌تأثیر نیست. فال و تفاعل در انتخاب و قدرت انتخاب بعضی از مردم نقش دارد؛ شاید به طور ارادی هم نباشد؛ اما در انتخاب مسیر بی‌تأثیر نیست. بعضی افراد نیز معتقدند که هیچ انسان عاقلی نباید مبنای زندگی‌اش را بر اساس فال و تفاعل قرار دهد.

حافظ از اولیای خدا بوده و آنچه لازمه بیان حقایق معنوی و ذوقیات عرفانی بوده در شعر او هست. کسی هست که با قرآن انیس است با فرشتگان سروکله می‌زند، خودش دائم شعرش را قدسی می‌داند و می‌گوید که فرشتگان با شعر من رقص می‌کنند و سرود می‌خوانند و در حقیقت خودش را و شعرش را در اوج آسمان ملکوت می‌بیند؛ بنابراین همه این‌ها باعث شده که شعر حافظ، شعری باشد که مورد اقبال عموم مردم برای تفاعل‌زدن باشد. پس از وفات حافظ اهل ذوق و عرفان او را به القابی چون لسان‌الغیب، ترجمان‌الاسرار و... خوانده‌اند و همین عنوان است که وجه قدسی کلام حافظ را تقویت می‌کند و برای مخاطب، دریافت و پذیرش پیام را تسهیل می‌نماید. حافظ شخصیتی است که مردم او را پذیرفتند، رامشگر و طیب روح آدمی است و گم‌گشتگان عالم طبیعت و شیفتگان بحر موج ربوبی را با کلمات شاعرانه و دلنشین خود بیداری بخشید. از دیگر دلایل فال‌زدن با دیوان حافظ این است که مردم بین دیوان حافظ و قرآن کریم یک رابطه مستقیمی می‌بینند. نه اینکه خود حافظ هم حافظ قرآن بود. چون بین حافظ و قرآن یک‌رشته محکم مستقیم روشنی می‌دیدند؛ بنابراین لسان حافظ را در واقع یک لسان بیانی برای معانی قرآن می‌دانستند. در فطرت او، استعداد کامل انسانی که به عقل قرآنی موسوم است و جامع همه اشیا و حقایق است ابداع گردیده که بیان و نطق ظاهری از آن عقل قرآنی باطنی حکایت می‌کند. شعر او از عالم حس به نهران انسان راه می‌گشاید و به مدد کلمات دستیابی به گمشده آدمی را امکان‌پذیر می‌سازد. حافظ مظهر کامل کمالی بود که از اسلام به بعد در ته قلب مردم ایران زمین خوابید. استعداد خارق‌العاده فطری او نیز که شامل مواردی چون رندی، نگاه تیزبین و دقیق، جهان‌فکری و واژه‌شناس بودن است از عوامل مؤثر در تفاعل به دیوان اوست. مشخصه‌ای که به ماندگاری جهان‌فکری حافظ در اعصار بعد از او یاری رسانده توجه او به نکات زبده فرهنگی است. او در بیشتر غزلیات خود به عدم تعلق به جهان، بی‌زاری از ستم و نفرت از زیاده‌اندوزی و... اشارت دارد و این مفاهیم هنوز در عصر ما تأمل‌انگیزند و طبع قرن ما نیز از آزار این تعدیات ملول است. حافظ در میان مردم زندگی می‌کرده و روحش متعلق به همان زمان بوده است؛ در جست‌وجوی رازهای نهانی حوادث زمان بوده و به مطالعه روحیات مردم عصرش می‌پرداخته است. چون حکیمی دانا بوده و نگاهی نافذ داشته، از درون هر انسانی و رازهای درونی‌اش باخبر بوده و علت هر اندیشه را در می‌یافته و برای همین از درون‌دل‌ها خبر داشته و مطابق آن سخن می‌گفته است؛ بنابراین لسان‌الغیب بودنش بدان معنی نیست که از عالم غیب و ماوراءالطبیعه مطلع بوده، و برای مردم از آن‌ها خبر می‌آورده؛ بلکه به این معناست که او از درون‌دل‌ها و نهانی‌های انسان‌ها آگاه بوده و از آنچه می‌دیده و می‌شنیده به اسراری پی می‌برده که دیگران قادر به درک آن‌ها نبودند و از همه مهم‌تر این‌که چون دارای زبانی فصیح و بلیغ بوده و سخنانی جامع و بدیع بر زبان می‌آورده، می‌توانسته اندیشه‌ها و درونی‌های خود را چنان بیان کند که هر کسی تصور کند که گویی دارد از دل او خبر می‌دهد؛ بنابراین به‌واسطه همین لقب لسان‌الغیبی که به او دادند در حقیقت مردم تصورشان این است که اگر به دیوان حافظ تفاعل بزنند پاسخ درست‌تری پیدا می‌کنند.

حافظ در به‌کارگیری زبان ادبی، یعنی استفاده کامل از بدیع و بیان، و ایجاد روابط گوناگون موسیقایی و معنایی بین کلمات از همگان گوی سبقت ربوده است. مهم‌ترین مختصه سبکی حافظ همین عدم اتساع و به‌اصطلاح پریشانی موضوع و استقلال ابیات است که این در حقیقت باعث شده هر مکتب فکری، فلسفی، و مشرب عرفانی، حافظ را متعلق به خودشان بدانند. او هوشمندانه از توانایی‌های هنری خود کمک گرفته و به شایستگی توانسته است تجربه‌های عمومی مردم را به شیواترین شیوه بیانی بازگوید و خود را به گستردگی در ذهن و زبان آنان جاری سازد. محتوا چون منبعث از معارف قرآنی است برای مردم ما که آشنا به معارف قرآنی هستند بسیار جذاب است و از نظر فرم همچون حافظ تمام نکات زیبایی‌شناسانه را در ارتباط با فرم بر اساس زبان، صور خیال، انواع موسیقی، قالب، عاطفه و... رعایت کرده در حدی که واقعاً نمی‌توانیم بگوییم معجزه است ولیکن مثل او گفتن آسان نیست و این تناسب بین معانی، تناسب بین الفاظ و تناسب بین الفاظ و معانی باعث شده است که شعر حافظ به درجه‌ای برسد که عارف و عامی از قدیم تاکنون شیفته او بشوند.

بر اساس یافته‌های پژوهش، از جمله ویژگی‌های دیوان حافظ که موجب محبوبیت بیشتر آن شده است عبارت‌اند از: تصویرسازی و فضاسازی، شورآفرینی و هیجان و انگیزه، استفاده از مضامین ابتکاری، زبان شیرین، لحن و بیانی شیوا، ابیات آهنگین و موزون، به‌کارگیری ایهام، توأمان با عرفان و معرفت. همین موضوع است که باعث شده است این کتاب در سراسر جهان محبوبیت بسیار زیادی داشته باشد. عشق و عرفان و ستایش در کنار یکدیگر می‌توانند یک مثلث قوی ایجاد کنند. شاید کمتر شاعری باشد که معبود خود را به‌عنوان معشوق در نظر گرفته باشد و این‌گونه به ستایش و نیایش او پرداخته باشد. زبان سخن حافظ به نحوی است که شما با یک‌بار گوش کردن به شعرهای حافظ می‌توانید آن را به‌خاطر بسپارید. هر بیت از دیوان حافظ، دارای پند و عبرتی جداگانه است. درعین‌حال فهمیدن سخنان حافظ و ابیات آن چندان سخت نیست. هر کسی که اندکی با ادبیات فارسی آشنایی داشته باشد، می‌تواند به‌راحتی متوجه معنا و مفهوم اشعار حافظ شود. پیشنهاد می‌شود مطالعه پدیدارشناسانه تفاعل با کتاب مثنوی معنوی و شاهنامه نیز انجام شود.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در مطالعه حاضر شرکت‌کنندگان با رضایت و آگاهانه در فرایند مصاحبه شرکت کردند.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تأمین شد.

مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان در مراحل انجام و تدوین پژوهش مشارکت داشتند.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

منابع

- پاک‌نهاد، محمد (۱۳۹۷). خبررسانی از آینده در شاهنامه بر پایه فال و تفاعل. *مجله علوم خبری*، ۷ (۲۵)، ۴۷-۶۸.
- پورموسوی، سید محمد (۱۳۹۶). تدوین و تحلیل اشارات مربوط به فال و فال‌گیری در متون برجسته نظم فارسی تا قرن هشتم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سمنان، پردیس علوم انسانی، دانشکده علوم انسانی.
- حافظ (۱۳۹۵). *دیوان*. به کوشش محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران: پارمیس.
- حسن‌لی، کاووس (۱۳۸۵). *چشمه خورشید: بازخوانی زندگی، اندیشه و سخن حافظ شیرازی*. شیراز: نوید.
- حسینی، مجتبی (۱۳۵۲). *فال و فال‌بینی در اسلام*. سروش، ۳، ۳۶.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۳). حافظ‌نامه. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ ششم.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۹۴). *جهان غیب و غیب جهان*. تهران: کیهان.

نجفی، علی؛ پاک‌نهاد، محمد؛ حسنی، حسین و امینی، زهرا (۱۴۰۳). پدیدارشناسی ادراک مخاطبان از تفاعل به دیوان حافظ (مطالعه موردی: استادان و دبیران زبان و ادبیات فارسی). *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۶ (۴)، ۵۲-۶۹.

- دادبه، اصغر (۱۳۹۱). *حافظ (زندگی و اندیشه)*. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی و تألیف ۲۴ تن از نویسندگان. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (۱۳۹۲). جوینی، ابوالمظفر، حافظ. زیر نظر کاظم بجنوردی، تهران. جلد نوزدهم.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳). *لغت نامه*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول از دوره جدید.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۹۵). *فال و استخاره*. تهران: سخن، چاپ سیزدهم.
- سمیعی، کیوان (۱۳۶۱). *تحقیقات ادبی*. تهران: زوار، چاپ اول.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۷). *این کیمیای هستی*. تهران: آیدین.
- طلوعی وان سلفی، مهدی (۱۳۹۷). *نگاهی به فال حافظ، چهارمین کنفرانس بین المللی توانمندسازی جامعه در حوزه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*.
- علیشا گرگانی، عطیه (۱۳۹۴). بررسی ریشه‌های تاریخی و فرهنگی فال حافظ. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سمنان، پردیس علوم انسانی، دانشکده علوم انسانی.
- کشاوری بیضایی، محمد (۱۳۹۹). عوامل تفاعل طبقه حاکم با دیوان حافظ شیرازی و کارکردهای آن (با تکیه بر متون تاریخ‌نگاری قرن ۹-۱۴ه.ق). *مجله حافظ پژوهی*، ۲۴، ۱۱۰-۹۵.
- کیانی، قربان (۱۳۹۹). زمینه‌های روان‌شناختی تفاعل به اشعار حافظ. *فصلنامه رشد آموزش زبان و ادب فارسی*، ۱۲۹، ۳۷-۳۲.
- محمودی، مریم؛ انصاری، ابراهیم و محمدی، اصغر (۱۳۹۶). فال حافظ و کارکردهای اجتماعی آن. *فصلنامه تخصصی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)*، ۳۱۹، ۱۳۶-۱۱۹.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۲). *خاتمیت*. قم: صدرا.
- نظیری کیوی، فرزانه (۱۳۹۵). راز تفاعل به اشعار حافظ از دیدگاه روان‌شناختی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد خلخال.
- وجدانی، محمد (۱۳۹۲). *الهاماتی از خواجه*. تهران: حیدری، چاپ چهارم.
- هروی، محمد بن محمد (۱۳۹۴). *مفتوح القلوب*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: احسان پورابریشم، قم: مجمع ذخائر اسلامی.